

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut politologických studií

Katedra politologie

Bakalářská práce

2024

Barbora Bláhová

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut politologických studií

Katedra politologie

**Neoliberalismus po pádu diktatury: Komparace
postkomunistické České republiky a postfrankistického
Španělského království**

Bakalářská práce

Autorka práce: Barbora Bláhová

Studijní program: Politologie a mezinárodní vztahy

Vedoucí práce: Mgr. Jakub Franěk, Ph.D.

Rok obhajoby: 2024

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.
4. Při přípravě této práce autor použil DeepL Translate za účelem překladu španělského jazyka do jazyka českého. Po použití tohoto nástroje/služby autor obsah podle potřeby zkontroloval a upravil a přebírá plnou odpovědnost za obsah publikace

V Praze dne 29.7. 2024

Barbora Bláhová

Bibliografický záznam

BLÁHOVÁ, Barbora. *Neoliberalismus po pádu diktatury: Komparace postkomunistické České republiky a postfrankistického Španělského království*. Praha, 2024. 86 s. Bakalářská práce (Bc). Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut politologických studií, Katedra politologie. Vedoucí bakalářské práce Mgr. Jakub Franěk, Ph.D.

Rozsah práce: 153 245 znaků

Abstrakt

Tato práce zkoumá vývoj neoliberální hegemonie v politickém diskurzu bývalých autoritářských států při přechodu z autoritářského režimu k demokracii. Cílem práce je zjistit, zda má ideologická náplň bývalého režimu vliv na míru přijetí neoliberálního diskurzu. Hypotéza je, že politický diskurz země, ve které byl autoritářský režim ideologicky levicový, bude více otevřen neoliberálním idejím a naopak odmítavý vůči levicovým alternativám, než politický diskurz země, ve které byl pravicový autoritářský režim. Tato hypotéza je testována na postkomunistické České republice a postfrankistickém Španělském království. Metodologie práce zahrnuje nejprve diskurzivní analýzu neoliberálního politického diskurzu v obou zemích a následně komparaci výsledků. Diskurzivní analýza je provedena na základě teorie diskurzu Ch. Mouffe a E. Laclau a neoliberalismus je konceptualizován na základě teorií vícero autorů, především ale teorie governmentality M. Foucaulta. Práce zjišťuje, že v českém politickém diskurzu se šířil téměř výhradně neoliberální diskurz a alternativy byly zamítány. Do českého neoliberálního diskurzu byly zároveň integrovány prvky sociálního státu ve snaze ustanovit neoliberální hegemonii. Ve španělském politickém diskurzu byly politické elity vůči neoliberálnímu diskurzu kritické a propagovaly socialistický diskurz, zároveň ho ale široce doplňovaly o neoliberální prvky. Ve Španělsku tak bylo mnoho materiálních projevů neoliberálního diskurzu, ale neoliberální diskurz byl zpochybňován a nevedl k hegemonii.

Abstract

This thesis examines the development of neoliberal hegemony in the political discourse of former authoritarian states during the transition from authoritarianism to democracy. The aim of the thesis is to determine whether the ideological content of the former regime has an impact on the degree of acceptance of neoliberal discourse. The hypothesis is that the political discourse of a country in which the authoritarian regime was ideologically left-wing will be more open to neoliberal ideas and, conversely, more rejecting of left-wing alternatives than the political discourse of a country in which the authoritarian regime was right-wing. This hypothesis is tested on the post-communist Czech Republic and the post-Francoist Spain. The methodology of the paper involves first a discourse analysis of neoliberal political discourse in both countries and then a comparison of the results. The discourse analysis is based on the discourse theory of Ch. Mouffe and E. Laclau, and the

conceptualization of neoliberalism is based on the theories of several authors, but especially M. Foucault's theory of governmentality. The thesis finds that in the Czech political discourse exclusively neoliberal discourse was disseminated and alternatives were rejected. At the same time, elements of the welfare state were integrated into the Czech neoliberal discourse in an attempt to establish neoliberal hegemony. In the Spanish political discourse, political elites were critical of the neoliberal discourse and promoted a socialist discourse, but at the same time broadly complemented it with neoliberal elements. Thus, there were many material manifestations of neoliberal discourse in Spain, but neoliberal discourse was contested and did not lead to hegemony.

Klíčová slova

Neoliberalismus, Česká republika, Španělsko, Francisco Franco, Václav Klaus, PSOE, ODS, politický diskurz, autoritarismus.

Keywords

Neoliberalism, Czech Republic, Spain, Francisco Franco, Václav Klaus, PSOE, ODS, political discourse, authoritarianism.

Title

Neoliberalism after the Fall of a Dictatorship: A Comparison of the Post-Communist Czech Republic and the Post-Francoist Kingdom of Spain

Obsah

Úvod	8
1. Neoliberalismus	11
1.1 Odlišnosti mezi neoliberalismem a klasickým liberalismem	13
1.2 Osobní zodpovědnost jako náhrada sociální ochrany.....	16
1.3 Neoliberální stát.....	17
2. Hegemonie.....	20
2.1 Teorie hegemonie	20
2.2 Hegemonie v teorii diskurzu Ch. Mouffe a E. Laclau.....	22
2.3 Kompatibilita Foucaultovy neoliberální politické racionality s diskurzivní teorií....	24
3. Metodologie.....	28
4. Neoliberální diskurz v ČR	32
4.1 Trh jako ekonomický, politický a morální projekt	32
4.1.1 Přirozený a spravedlivý trh.....	32
4.1.2 Individualizace zodpovědnosti	36
4.1.3 Demokracie.....	38
4.2 Privatizace a tržní ekonomická opatření.....	40
4.3 Úloha státu.....	44
4.4 Závěr.....	47
5. Neoliberální diskurz ve Španělském království	48
5.1 Ekonomické uspořádání společnosti	48
5.1.1 Trh jako nezbytnost	49
5.1.2 Individualizace zodpovědnosti	53
5.1.3 Demokracie a svoboda.....	54
5.2 Privatizace a další ekonomická opatření	59
5.3 Úloha státu.....	64

5.4 Závěr.....	69
6. Porovnání neoliberálního diskurzu v České republice a ve Španělském království	70
Závěr.....	75
Summary.....	76
Použitá literatura.....	79
Použité elektronické zdroje	83

Úvod

Neoliberalismus, ať už ve smyslu ideologie, politického projektu nebo stylu vládnutí, začal být rozšiřován po světě v sedmdesátých letech dvacátého století, až získal takový vliv, že se na konci dvacátého století mluvilo o takzvaném „neoliberálním konsensu“. Adoptovaly ho vlády po celém světě. Někde byl přijat dobrovolně jako reakce na do té doby převládající keynesiánský liberalismus (např. USA, Velká Británie), jinde byly neoliberální reformy implementovány v období finanční krize, výměnou za půjčku od Světové banky a pod tlakem Mezinárodního měnového fondu a Světové obchodní organizace (např. Mexiko).¹ Po rozpadu Sovětského svazu se neoliberální ideje rozšířily i v zemích východní Evropy, které po pádu autoritářského komunistického režimu usilovaly o rychlý přechod k demokracii a zapojení do globalizovaného světa. To samé platilo i o Španělském království, které se však k neoliberalismu hlásilo nikoliv z pozice bývalé komunistické země, ale z pozice bývalé země pod pravicovým, polo-fašistickým autoritářským režimem vedeným Franciscem Francem. Přestože v obou případech země přecházely k neoliberalismu v rámci procesu demokratizace po desetiletích autoritativního vládnutí, odlišné ideologické náplně těchto režimů znamenaly odlišnou míru uchopení a integrace neoliberalismu. Tato práce si vytyčila za cíl tuto odlišnost prozkoumat, a to skrz analýzu politického diskurzu, jenž zároveň reflektuje a zároveň utváří neoliberální hegemonii.

Cílem práce je tedy analyzovat nástup a vývoj neoliberální hegemonie v politickém diskurzu v zemích bývalého levicového a pravicového autoritářského režimu, a tím prozkoumat vliv historické zkušenosti na přijetí neoliberalismu. Ze zemí bývalého Sovětského bloku bude pro tyto účely použita Česká republika, respektive Česká a Slovenská Federativní republika, pokud se hovoří o letech 1990 až 1992. Česká republika bude komparována se Španělským královstvím (dále jen Španělsko).

Komunistický režim se ustanovil v Československu v roce 1948 a působil tam až do roku 1989. Pokud použijeme dělení na základě pravo-levého politického spektra, i přes výtky o jeho nepřesnosti či překonanosti, pak lze tento režim označit za levicový autoritářský režim. Emblematickým pro tento režim byla kolektivizace, znárodnění, centrálně plánovaná ekonomika, plná zaměstnanost, politické represe, vláda jedné strany a velký vliv Sovětského svazu. Prvotní přísnost režimu byla v šedesátých letech nahrazena postupným uvolňováním,

¹ HARVEY, David. *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 99-101. ISBN 978-0-19-928326-2.

kteřé vyvrcholilo reformami pražského jara snažícími se urychlit proces demokratizace a zavést tzv. „socialismus s lidskou tváří“. Reakcí SSSR byla okupace, která reformy pražského jara ukončila a spustila normalizační období. V sedmdesátých letech zažila země nebývalý ekonomický růst, který ale skončil opětovným úpadkem na počátku let osmdesátých. Během osmdesátých let se pak začaly rozvolňovat poměry v SSSR pod vedením Michaila Gorbačova skrz projekty perestrojky a glasnosti. Toto rozvolňování se postupně přeneslo i do československého prostředí.

Ve Španělském království byla diktatura Francisca Franca mezi lety 1939 a 1975. Nátura tohoto režimu se měnila v průběhu času, avšak dalo by se říci, že se jednalo o polo-fašistický, pravicově autoritářský režim, přestože v pozdějších letech nebyly fašistické prvky natolik silné. Silnými elementy v tomto režimu byl nacionalismus, katolicismus, antiliberalismus, antikomunismus a s nimi spojené politické represe a také vláda jedné strany. V ekonomické sféře byla nejprve režimem prosazována naprostá soběstačnost, ale po špatné ekonomické situaci a protestech a na základě rad technokratů z Opus Dei byl v padesátých letech režim ekonomicky liberalizován, ekonomika otevřena světu, a Španělsko se tak pomalu integrovalo do globalizovaného trhu. V šedesátých a sedmdesátých letech režim postupně zažíval i liberalizaci kulturní.²

Inklinace k neoliberalismu v obou zemích vycházela z jiných pozic. Veřejnost v České republice po čtyřech dekádách komunistického režimu byla velmi nedůvěřivá k levicovým idejím, a tak bylo pro politické elity jednodušší ovládnout politický diskurz a rozšířit neoliberální myšlenky. Česká republika navíc, na rozdíl od Španělska, netrpěla absencí sociálního státu. Ve Španělsku žádné sociální ochrany za diktatury Franca vybudovány nebyly, a tak bylo jedním z cílů demokratizace toto změnit. Dalo by se tedy předpokládat, že politický diskurz byl ve Španělsku pestřejší než v České republice, a že levicové ideje nebyly naprosto upozaděny. Další rozdíl spočíval v typu vládních stran, které neoliberální reformy v daných zemích prosadily. Ve Španělsku se jednalo o sociálně demokratickou Španělskou socialistickou dělnickou stranu (dále jen PSOE), zatímco v České republice to byly strany pravicové či středopравicové, jmenovitě nejprve Občanské fórum (dále OF) a poté Občanská demokratická strana (dále ODS) v koalici s Občanskou demokratickou aliancí (dále ODA) a Křesťanskou demokratickou unií – Československou stranou lidovou (dále KDU-ČSL).

² CAMPOS, Ismael Saz. Fascism, fascistization and developmentalism in Franco's dictatorship. *Social History*. 2004, vol. 29, no. 3, s. 355-357.

Práce se tedy snaží potvrdit či vyvrátit hypotézu, že bylo pro neoliberální hegemonii jednodušší ovládnout politický diskurz v České republice, kde vzhledem ke zkušenosti s komunistickým režimem vznikla hostilita k levicovým idejím, než ve Španělsku, kde chyběl sociální stát a které si naopak prožilo pravicový režim Francisco Franca. Jedná se o komparativní studii, jejíž vybranou metodologií je kvalitativní analýza, především pak diskurzivní analýza. Korpus textů se, vzhledem k omezenému rozsahu práce, nesoustředí na všechny segmenty společnosti, ale na promluvy nebo texty politických elit, které byly členy vládnoucích nebo opozičních stran. Práce se bude zaměřovat především na devadesátá léta dvacátého století a v případě Španělska i na léta osmdesátá. Diskurzivní analýza bude založena především na diskurzivní teorii Chantal Mouffe a Ernesta Laclau.

Teoretická část práce se soustředí na konceptualizaci neoliberalismu a hegemonie v rámci snahy objasnit, co se diskurzivní analýza snaží v textech najít. Neoliberalismus jakožto sporný a proměňující se pojem je konceptualizován za pomoci několika myšlenkových tradic. Pojetí M. Foucaulta je zkombinováno s pojetím marxistických tradic. Konceptualizace hegemonie je založena na interpretaci hegemonie Antonio Gramsciho a na následné revizi jeho pojmu hegemonie autory Chantal Mouffe a Ernestem Laclau. Poslední kapitola teoretické části vysvětluje metodologii analýzy. Druhá část práce je pak věnována samotné analýze a následně komparaci. Cílem této komparace je vyhodnotit míru nastolení neoliberální hegemonie v politickém diskurzu. Klíčové v této komparaci je zhodnocení, zda politický diskurz dané země nabízí alternativu k neoliberalismu.

Nakonec je nutné podotknout, že tato práce slouží spíše jako úvod do tématu, které si zaslouží bližší zkoumání. Práce se soustředí na diskurzivní projevy nastupující neoliberální hegemonie v zemích procházejících demokratizací po pádu autoritativního režimu a jako klíčové ve schopnosti elit prosadit neoliberalismus a naopak v ochotě veřejnosti neoliberalismus přijmout a internalizovat si smýšlení k němu patřící vidí předchozí zkušenosti právě s autoritativními režimy, jež v obou zemích legitimizovala jiná ideologie, vůči níž se po přechodu k demokracii veřejnost vymezila. Existují však další faktory, které sice jsou do určité míry s ideologickým základem režimů propojeny, ale samy o sobě by si zasloužily hlubší zkoumání. Mezi tyto faktory může patřit třeba aktuálnost či naopak absence finanční krize nebo koncentrace neoliberálních intelektuálů v dané zemi. Například ve Španělsku byla již v sedmdesátých letech koncentrace ekonomů nakloněných neoliberalismu, protože již za Francova režimu mohli studovat USA pod různými mentory.

1. Neoliberalismus

Pojem „neoliberalismus“ je používán v různých významech. Může být pojímán jako ideologie, souhrn ekonomických opatření a zásad, politický projekt určený k obnově moci vládnoucí třídy,³ či, v návaznosti na myšlení M. Foucaulta, jako typ vládní racionality, respektive governmentality.⁴ Pojem neoliberalismus bývá používán především mysliteli stavějícími se kriticky k tomu, co dle nich vyjadřuje, což vyvolává u některých myslitelů pochybnosti o jeho samotné existenci a relevanci. Cílem této kapitoly je přiblížit neoliberalismus tak, aby bylo možné v praktické části práce analyzovat politický diskurz v České republice a Španělském království a najít v něm prvky neoliberalismu, a následně pak zhodnotit míru nastupující neoliberální hegemonie v obou zemích.

Konceptualizace neoliberalismu se liší dle konkrétních myslitelů, respektive myšlenkových směrů. Základní znaky neoliberalismu zůstávají podobné, ale liší se, jak samotný fenomén neoliberalismu pojímají a co považují za jeho údajný cíl. Někteří autoři (např. David Harvey, Gérard Duménil, Dominique Lévy) zkoumají neoliberalismus jakožto konkrétní politický projekt a přeměnu státu, přičemž zde bývá připisována konkrétním skupinám obyvatelstva aktivní role v prosazování tohoto projektu, který slouží k plnění jejich cílů. Jiní autoři (např. Wendy Brown, Michel Foucault) považují neoliberalismus spíše za určitou formu racionality, která byla postupně diseminovaná po světě a začala předělávat a rámovat stát, člověka i každou doménu lidského života v ekonomických termínech, a stala se tak novou vládnoucí racionalitou utvářející subjekty. Pojetí neoliberalismu v této práci bude pracovat především s chápáním neoliberalismu ve foucaultovské tradici obohacené o poznatky z tradic ostatních, které se více soustředí na praktické dopady neoliberalismu a fungování neoliberálního státu.

Neoliberalismus lze chápat jako směr navazující na klasický liberalismus 19. století a objevující se jako reakce na liberalismus poválečných let 20. století, konkrétně na jeho keynesiánskou či sociálně-demokratickou podobu. G. Duménil a D. Lévy rozdělují moderní

³ HARVEY, David. *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 19. ISBN 978-0-19-928326-2.

⁴ Governmentalita je konceptem, se kterým poprvé přišel Michel Foucault. Sám Foucault nabídl několik interpretací governmentality. Tato práce chápe governmentalitu jako „soubor institucí, procedur, analýz a reflexí, kalkulací a taktik, které umožňují uplatňovat velmi specifickou, a přesto velmi komplexní moc, jež má za svůj cíl působení na populaci, používá politickou ekonomii jako zdroj vědění a využívá bezpečnostní aparát jako hlavní technický prostředek.“
FOUCAULT, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78*. Palgrave Macmillan, 2009, s. 108. ISBN 978-1-4039-8652-8.

kapitalismus na tři fáze, přičemž neoliberalismus představuje fázi třetí, která navazuje na fázi první. První a třetí fáze moderního kapitalismu jsou v jejich pojetí emblematické finanční hegemonií, zatímco fáze prostřední, datovaná od konce druhé světové války do sedmdesátých let dvacátého století, byla fází „keynesiánského“, respektive „sociálně-demokratického“ konsensu. Duménil a Lévy definují tyto fáze kapitalismu na základě třídních mocenských konfigurací.⁵ Rozlišují tři třídy – kapitalistickou, manažerskou a lidovou -, přičemž každá fáze moderního kapitalismu je spojena s aliancí dvou tříd. První fáze byla vedena kapitalistickou třídou v alianci s manažerskou třídou. Tu nahradila aliance třídy manažerské, která měla vedoucí postavení, s třídou lidovou. Neoliberalismus zde má fungovat jako překonfigurování moci tak, aby byla ve vedení opět aliance kapitalistů a manažerů. Jiní autoři marxistické tradice nesdílí tuto konkrétní klasifikaci tříd, avšak souhlasí s pojetím neoliberalismu jakožto projektu návratu moci vyšším třídám a reakce na liberalismus s keynesiánskými rysy.⁶ Neoliberalismus jako politický projekt měl za cíl navrátit trhu ústřední roli a naopak omezit sociální stát a státní zásahy do ekonomiky, které byly v období keynesiánského konsensu na vzestupu.

Michel Foucault považuje neoliberalismus, konkrétně neoliberalní governmentální, nikoliv za reakci na krizi kapitalismu a návrat ke klasickému liberalismu, ale za vývoj liberální governmentality.⁷ Tento vývoj propojuje s vývojem člověka jakožto homo oeconomicus a redefinicí základních znaků homo oeconomicus. Jelikož se vyvíjel homo oeconomicus, muselo se vyvinout i „umění vládnout“ tomuto subjektu.⁸ Je vytyčeno tedy několik aspektů, ve kterých se neoliberalismus odlišuje od liberalismu, respektive bere základní elementy liberalismu a expanduje či transformuje je. Přestože ostatní autoři připisují původ a vznik neoliberalismu jiným okolnostem a důvodům nežli Foucault, který naopak marxistické analýzy zahrnující třídní mocenské konfigurace zamítá, a považují neoliberalismus za návrat ke klasickému liberalismu, nikoliv jeho následovníka, je i v jejich pracích kladen důraz na rozdíly mezi klasickým liberalismem a neoliberalismem. Tyto rozdíly mohou být připsány tomu, že neoliberalismus kombinoval nejen prvky klasického

⁵ DUMÉNIL, Gérard a LÉVY, Dominique. *The Crisis of Neoliberalism*. Harvard University Press, 2011, s. 14-19. ISBN 978-0-674-04988-8.

⁶ HARVEY, David. *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 19. ISBN 978-0-19-928326-2.

⁷ FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*. New York: Palgrave Macmillan, 2008, s. 69-70. ISBN 978-1-4039-8654-2.

⁸ BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, 2015, s. 57. ISBN 978-1-935408-53-6.

liberalismu, ale zároveň je obohatil prvky pravicového libertariánského hnutí, především pak jeho rétorikou minimálního státu.⁹ Konceptualizace neoliberalismu v této práci se nyní proto zaměří na rozdíly v základních premisách neoliberalismu a klasického liberalismu.

1.1 Odlišnosti mezi neoliberalismem a klasickým liberalismem

Jednou z klíčových odlišností mezi klasickým liberalismem a neoliberalismem je jejich pojetí trhu a vztahů, které by měl trh mezi jednotlivými subjekty utvářet. Neoliberalismus od klasického liberalismu přejímá představu tržního principu jakožto „pravdivého“ a též „neutrálního“ regulačního společenského mechanismu. V neoliberalismu je však toto pojetí obohaceno ještě o morální apel, kdy trh je „nejspravedlivější“ možný mechanismus.¹⁰ Tento morální apel vyplývá ze změny základního principu trhu. V klasickém liberalismu již od dob Adama Smitha byl trh koncipován jako místo pro volnou směnu. Neoliberalismus mění hlavní princip a cíl trhu na konkurenci. Tržní vztahy začínají být konkurenční.¹¹ Tato konkurence navíc slouží jako mechanismus rozdělení účastníků na dvě skupiny, totiž vítěze a poražené. Ti, co nebyli schopni obstát na trhu a stali se poraženými, poté musí nést následky – např. nedostatek finančních prostředků. Jelikož trh je přirozený, neutrální a pravdivý, toto rozdělení je viděno jako spravedlivé – vyhráli ti, co si to zasloužili. Dělení na vítěze a poražené má mnoho dopadů, které budou rozvedeny později v kapitole, avšak nyní bych zmínila důsledek, který rozvádí Wendy Brown, a to je přeměna rovnosti jakožto základního vztahu na nerovnost. Směna nabízí a předpokládá rovnocenný vztah mezi dvěma subjekty. Naproti tomu soutěž předpokládá následné rozdělení na vítěze a poražené, tudíž nerovný vztah. Rozšiřování neoliberalní racionality s sebou přináší ustanovení nerovnosti jako normy.¹²

Tato nerovnost je pak prodloužena i mimo ekonomickou sféru stejně jako je rozšířen i samotný tržní princip mimo ekonomickou sféru do všech sfér lidského života. Toto je další odlišnost od liberalismu a jeden ze základních procesů, který neoliberalizace zahrnuje – ekonomizace všech sfér. Zatímco liberalismus usiloval o to, aby byla ekonomická sféra, totiž

⁹ KRČÁL, Petr a MERTL, Jiří. *(Neo)liberální governmentalita v České republice*. Brno: Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, 2013, s. 76-79. ISBN 978-80-87713-07-5.

¹⁰ KRČÁL, Petr a MERTL, Jiří. *(Neo)liberální governmentalita v České republice*. Brno: Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, 2013, s. 87. ISBN 978-80-87713-07-5.

¹¹ FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*. New York: Palgrave Macmillan, 2008, s. 118-119. ISBN 978-1--4039-8654-2.

¹² BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, 2015, s. 64. ISBN 978-1-935408-53-6.

trh, zřetelně oddělena od běžného fungování státu a tím chráněna před jeho zásahy, neoliberalismus přenáší logiku trhu i do všech ostatních sfér včetně samotného řízení státu. Stát i společnost v neoliberalismu mají fungovat na základě tržních principů.¹³ Expanze tržních vztahů do všech sfér života je odůvodněna pojetím tržního principu jako jediného spravedlivého a neutrálního určujícího společenského mechanismu. V praxi to pak znamená rozsáhlou privatizaci, a to i odvětví, které běžně fungují na jiných než tržních principech (např. školy, nemocnice), a proměnu dynamiky většiny vztahů na vztah klient-poskytovatel služby.¹⁴ Brown podotýká, že zavedení tržního principu do všech sfér nutně neznámá, že je vše také monetizováno, ale spíše že se lidé budou všude chovat jako homo oeconomicus. Návratem jejich investice může být i něco jiného než peníze – např. sledovatelé na sociálních médiích.¹⁵

Liší se též role, kterou zaujímá stát. V klasickém liberalismu měl stát omezit jakékoliv intervence do trhu, v období keynesiánského konsensu se potom skrze sociální stát aktivně snažil vyvažovat negativní efekty tržního hospodářství. Dle neoliberální teorie, která čerpá z libertariánského pojetí státu, by v neoliberalismu měl být stát minimální a ideálně by měl zastávat pouze bezpečnostní funkci. Foucault však tvrdí, že neoliberální stát nemá za úkol nechat svobodný trh samostatně fungovat, ale raději vládnout *pro něj*.¹⁶ To znamená, že nemá napravovat jeho defekty, jak činil v případě keynesianismu, ani ekonomiku řídit, ale měl by zajistit ideální podmínky pro fungování tržní soutěže. Zajišťovat tržní soutěž a ekonomický růst je pro stát nezbytné, protože na tomto základě je posuzována jeho efektivita a legitimita. Stát též zajišťuje rozšíření tržních principů do ostatních sfér. Brown upozorňuje, že stát se tím stává ekonomickým ve trojím smyslu – měl by řídit své konání dle modelu trhu, jeho hlavním zájmem má být ekonomika a přenesení tržních principů do všech sfér je jeho hlavním projektem.¹⁷ Foucault tedy aktivní roli státu vidí jako inherentní neoliberalismu. Jiní autoři, kteří nevychází nutně ze stejného předpokladu, ve svých analýzách a textech i přesto mnohokrát dochází k závěru, že neoliberální stát se radikálně

¹³ FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*. New York: Palgrave Macmillan, 2008, s. 118-119. ISBN 978-1--4039-8654-2.

¹⁴ KRČÁL, Petr a MERTL, Jiří. *(Neo)liberální governmentality v České republice*. Brno: Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, 2013, s. 80-90. ISBN 978-80-87713-07-5.

¹⁵ BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, 2015, s. 64. ISBN 978-1-935408-53-6.

¹⁶ FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*. New York: Palgrave Macmillan, 2008, s. 118-119. ISBN 978-1--4039-8654-2.

¹⁷ BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, 2015, s. 64. ISBN 978-1-935408-53-6.

liší v teorii a praxi. D. Harvey například uvádí kontradikce, které v sobě neoliberalismus obsahuje, a které musí tedy státními zásahy vyvažovat v rámci kultivace tržní soutěže. Jsou jimi například vznik monopolů či nutnost zachování integrity finančních institucí, která vede k poskytování finanční výpomoci těmto institucím v období krize.¹⁸

Poslední klíčovou změnou mezi liberalismem a neoliberalismem je vývoj homo oeconomicus. Jak již bylo zmíněno, vývoj homo oeconomicus byl také důvodem, proč se liberální governmentalita transformovala na neoliberální; rozšiřování homo oeconomicus a naopak postupný zánik homo politicus vyžadoval transformaci vládnutí. Homo oeconomicus se následně dále vyvíjel pod neoliberální governmentalitou – jeho vývoj a rozšiřování působnosti je důvodem i výsledkem neoliberálních procesů. V klasickém liberalismu byl homo oeconomicus koncipován jako tvor následující svůj vlastní zájem a činící ve svůj prospěch, naplňující své potřeby a cíle skrz směnu na volném trhu.¹⁹ Dle Adama Smitha následování vlastních zájmů mělo vést ke kolektivnímu dobru. V neoliberalismu se homo oeconomicus mění z tvora soustředěného na směnu v lidský kapitál, podnikatele a výrobce zároveň. Kapitálem je, protože se stává sám sobě nástrojem zisku, vstupuje na trh, jehož základním principem je nyní soutěž, a podléhá jeho zhodnocení. Cílem člověka jakožto lidského kapitálu je zvyšovat či zlepšovat svůj kapitál skrz investice sám do sebe. Výrobcem je, protože skrz konzumaci ultimátně vyrábí své vlastní potěšení.²⁰ Brown však Foucaultovo pojetí reviduje a aktualizuje. Dle Brown je jedinec v neoliberalismu natolik integrován do projektu ekonomického růstu, že jeho vlastní blahobyt může být obětován. Výsledkem pohybu homo oeconomicus na volném trhu nemá být kolektivní blahobyt skrz následování individuálních zájmů, nýbrž jeho využití jakožto lidského kapitálu k podpoře ekonomického růstu, což je hlavní měřítko legitimacy státu. Jedincův cíl proto musí být investovat do sebe tak, aby se stal přitažlivějším pro trh, a to na základě specifických požadavků kladených trhem. Pouze souhlasem a zapojením se do tohoto ekonomického projektu státu je jedinci umožněno naplnit své potřeby nezbytné k přežití.²¹

Neoliberalismus tedy klasický liberalismus transformoval v několika klíčových

¹⁸ HARVEY, David. *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 70-74. ISBN 978-0-19-928326-2.

¹⁹ BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, 2015, s. 33-34. ISBN 978-1-935408-53-6.

²⁰ FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*. New York: Palgrave Macmillan, 2008, s. 226-228. ISBN 978-1-4039-8654-2.

²¹ BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, 2015, s. 83-84. ISBN 978-1-935408-53-6.

aspektech. Hlavním principem trhu již není směna, ale soutěž, na jejímž základě jsou účastníci děleni na vítěze a poražené dle jejich schopnosti na trhu uspět. Normou se z rovného vztahu tedy stává vztah nerovný. Zároveň se tržní princip expanduje i do ostatních sfér. Místo toho, aby byla ekonomická sféra ponechána bez zásahů, jsou stát i společnost ekonomizovány a legitimita vlády se odvíjí od stavu ekonomiky. Stát má aktivní roli v rozšiřování neoliberální racionality. Též se rozšiřuje pole působnosti homo oeconomicus, kterým jsou nahrazeny ostatní role jedince. Jeho primárním cílem navíc přestává být směna za účelem naplnění individuálních zájmů a místo toho se jím stává investice do sebe jakožto lidského kapitálu za účelem zlepšení svého postavení na trhu.

1.2 Osobní zodpovědnost jako náhrada sociální ochrany

Prázdné místo, které zbylo po sociální ochraně, je v neoliberalismu zaplněno individualizací zodpovědnosti. Je zdůrazňována osobní zodpovědnost, kterou jedinci mají za formování své životní dráhy. Vidina trhu jako neutrálního a pravdivého mechanismu a předpoklad garance individuálních svobod svobodou trhu vede k víře, že každý jedinec se může úspěšně prosadit, pokud se bude dostatečně snažit. Expanze tržního principu do všech sfér společnosti s sebou nese i tento étos osobní zodpovědnosti. Jakýkoliv neúspěch v tržní soutěži a jeho důsledky jsou tedy připisovány pouze zodpovědnosti jedince.²²

Neoliberální stát tímto nahrazuje systém sociální ochrany. Individualizovaná zodpovědnost předpokládá, že každý by měl být schopný se zajistit skrz mechanismy trhu, tudíž má být jedinec závislý pouze na nich, nikoliv na sociální ochraně. Rizika, na která bylo dříve nahlíženo jako na kolektivní, jsou individualizována. Stát nemusí poskytovat kolektivní řešení a není očekáván ani prvek solidarity. Místo toho je na jedinci, aby se proti těmto rizikům pojistil. Má tak učinit skrz investici do svého lidského kapitálu – např. skrz dosažení vyššího vzdělání -, a zlepšení své schopnosti řídit svůj život.²³ Jan Keller v této souvislosti tvrdí, že mnoho „nových“ rizik, které se ve společnosti objevují, jsou ve skutečnosti rizika stará, která byla přítomna v dobách před vznikem sociálního státu. Jedná se například o nezaměstnanost a chudobu. Nového je na nich především to, že jsou za vinu

²² KRČÁL, Petr a MERTL, Jiří. *(Neo)liberální governmentalita v České republice*. Brno: Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, 2013, s. 78-81. ISBN 978-80-87713-07-5.

²³ KELLER, Jan. *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti: sociální struktura postindustriální společnosti*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011, s. 155-160. Studie (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-044-5.

dávána samotným obětem.²⁴

Navíc je na jedince, kteří nebyli schopni na trhu uspět, nahlíženo jako na nějakým způsobem deviantní, jelikož nebyli schopni se přizpůsobit „majoritní“ společnosti, kde je tržní soutěž normou, a být správnými homo oeconomicus. Nahlížení na oběti sociálně-politických problémů a rizik jako na narušitele normality a pořádku vede k jejich stigmatizaci, případně až kriminalizaci, a společnost na ně samotné začíná pohlížet jako na sociální riziko. Je tedy žádoucí tyto jedince oddělit od „normální“ společnosti, aby byla ochráněna, a zároveň na ně aplikovat disciplinační aparáty, které mají způsobit mimo jiné internalizaci role homo oeconomicus.²⁵

Individualizace zodpovědnosti má za následek negativní pohled na chudobu i na poskytování jakékoliv sociální pomoci. Pojí se s tím rétorika o líných pracujících a zneužívání sociálního systému pobíráním dávek. Za nezaměstnanost si mohou jedinci sami, protože buď nevyvinuli dostatečnou snahu (neinvestovali do svého lidského kapitálu), nebo byli příliš vybíraví při výběru práce. To vede k nutnosti přijmout i neplnohodnotné formy práce s neadekvátním platovým ohodnocením.²⁶ Dalším diskurzivním projevem individualizace zodpovědnosti je vyobrazení obětí sociálních rizik jako „sociálně nepřizpůsobivých“. O. Hejnal poznamenává, že „sociální nepřizpůsobivost je silně individualizovanou a hodnotící verzí sociálního vyloučení.“²⁷ Jedinec je tedy sám původcem svého sociálního vyloučení a je pouze jeho zodpovědností to změnit. Diskurz sociální nepřizpůsobivosti zamítá strukturální vlivy a slouží k ideologické legitimizaci omezování sociální ochrany.

1.3 Neoliberální stát

Neoliberalismus se dá, mimo ideologie nebo politické racionality, která přerostla až v umění vládnout, též považovat za politický projekt, jehož hlavním cílem je dekonstrukce sociálního

²⁴ KELLER, Jan. *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti: sociální struktura postindustriální společnosti*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011, s. 145-147. Studie (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-044-5.

²⁵ KRČÁL, Petr a MERTL, Jiří. *(Neo)liberální governmentality v České republice*. Brno: Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, 2013, s. 78-81. ISBN 978-80-87713-07-5.

²⁶ KELLER, Jan. *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti: sociální struktura postindustriální společnosti*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011, s. 42. Studie (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-044-5.

²⁷ HEJNAL, Ondřej. Nacionalismus, multikulturalismus, sociální vyloučení a „sociálně nepřizpůsobiví“: Analýza dominantního politického diskurzu v České republice (2006-2011). *Antropowebzin*. 2012, roč. 8, č. 2, s. 48.

státu, k čemuž využívá disciplinaci pracujících, neutralizaci nepracujících a vyloučených, a individualizaci zodpovědnosti.²⁸ Ekonomické nástroje a taktiky emblematické pro neoliberalismus zahrnují deregulaci průmyslu i financí, privatizaci a outsourcing, omezení systému sociálního zabezpečení, zrušení progresivního zdanění a snížení daní, komodifikace předtím nekomodifikovaných odvětví (vzdělání, zdravotnictví, rodičovství).²⁹ Deregulace jsou pak zaměřené obzvlášť na finanční sektor, který se v neoliberalismu stává klíčovým. Zároveň jsou zde nadnárodní, globální nástroje implementované v rámci neoliberální globalizace – mezinárodní volný trh a volný pohyb kapitálu, globalizace finančních a měnových mechanismů.³⁰ Z hlediska marxistické analýzy se tyto nástroje dají považovat za třídní nástroje návratu k moci. G. Duménil a D. Lévy tvrdí, že každá z výše zmíněných ekonomických politik je konsistentní se zájmy vyšších tříd, což je především generace zisku a znovunastolení jejich třídní hegemonie.³¹ Dle foucaultovské interpretace neoliberalismu jsou však tyto ekonomické politiky pouze jedním z nástrojů neoliberální governmentality, jejímž cílem je působit na populaci, formovat neoliberální subjekty a vládnout jim skrz řízení jejich chování a jednání. Jelikož je úspěšnost vlády a státu hodnocena dle ekonomických měřítek, uplatňuje stát takové politiky, které tato měřítka uspokojí.

Celkovou proměnu státu, nikoliv pouze ekonomické nástroje a praktiky, za účelem realizace tržního principu teoretizoval L. Wacquant. Wacquantovo pojetí neoliberalismu se nachází na pomezí marxistického pojetí neoliberalismu jakožto návratu k tržnímu fundamentalismu ve snaze obnovit moc vyšších tříd a foucaultovské koncepci neoliberalismu jakožto governmentality; zároveň tato pojetí překonává. Definuje institucionální základ neoliberalismu jako artikulaci státu, trhu a občanství. Od ekonomicky zaměřených koncepcí neoliberalismu se odlišuje prioritizací politických nástrojů nad ekonomickými výsledky, ale na rozdíl od governmentality dává větší důraz na budování a vliv státu nežli na nestátní techniky, praktiky a logiky.³² Wacquant představuje koncept tzv. „státu kentaura“, který funguje na principu liberálního-paternalismu, jehož uplatňování rozděluje obyvatele do dvou

²⁸ KRČÁL, Petr a MERTL, Jiří. *(Neo)liberální governmentality v České republice*. Brno: Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, 2013, s. 81. ISBN 978-80-87713-07-5.

²⁹ BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, 2015, s. 28. ISBN 978-1-935408-53-6.

³⁰ DUMÉNIL, Gérard a LÉVY, Dominique. *The Crisis of Neoliberalism*. Harvard University Press, 2011, s. 36. ISBN 978-0-674-04988-8.

³¹ DUMÉNIL, Gérard a LÉVY, Dominique. *The Crisis of Neoliberalism*. Harvard University Press, 2011, s. 18. ISBN 978-0-674-04988-8.

³² WACQUANT, Loïc. Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*. 2012, vol. 20, no. 1, s. 68-71.

skupin na základě jejich socioekonomického statusu. Na vyšší socioekonomické vrstvy je uplatňován princip liberálního vládnutí a volného trhu. Státní zásahy v jejich životech jsou tedy minimalizovány, zatímco na nižší vrstvy je uplatňován punitivní paternalismus. Punitivní paternalismus vystavuje potenciálně problematické skupiny obyvatelstva dohledu a disciplinaci.³³ Úzce souvisí s rétorikou sociální nepřizpůsobivosti a zneužívání sociálních dávek – na nižší socioekonomické vrstvy je automaticky pohlíženo s podezřením.

Wacquant popisuje čtyři základní úrovně, na kterých stát prochází transformací, a to (1) komodifikaci jako extenzi tržních mechanismů na základě předpokladu, že tyto mechanismy jsou optimální a efektivní při alokaci zdrojů a odměn, (2) disciplinární sociální politiku, která odstraňuje sociální ochranu garantovanou na základě práv a nahrazuje ji korektivním systémem, ve kterém je sociální asistence podmíněna přijetím nejistého či flexibilního zaměstnání a dalšími požadavky, (3) expanzi penálních aparátů, které mají napravovat potíže způsobené sociální nejistotou, a (4) étos individuální zodpovědnosti jako formy motivačního diskurzu a zároveň pojídla držícího tyto různorodé státní komponenty pohromadě.³⁴

Nárůst trestních aparátů je pro neoliberální stát obzvlášť klíčovým procesem. Důvod tohoto nárůstu je transformace poslání státu, jehož účelem již není zajišťovat sociální ochranu ani napravovat negativní důsledky volného trhu, ale raději kultivovat prostředí pro tržní soutěž a prioritizovat ekonomický růst. Minimalizací zásahů v ekonomické oblasti stát ztrácí na legitimitě. Tento deficit je vyvážen právě funkcí trestních aparátů. Role státu je redefinována na ochránce „normální“ společnosti, který má izolovat a disciplinovat jedince vykazující nežádoucí chování vymykající se normalitě. V tomto ohledu je kriminalizace „nepřizpůsobivých“ žádoucí, protože pouze skrz jejich podrobení trestním aparátům stát nabírá zpět svou legitimitu a zároveň tím ve zbytku společnosti utvrzuje požadované chování a zaplňuje vakuum po dekonstruovaném sociální státu. Stát jedincům, kteří nebyli úspěšní v tržní soutěži, již tedy nenabízí sociální ochranu, ale místo toho používá marginalizaci, stigmatizaci a kriminalizaci jako nástroje, jak se s těmito jedinci vypořádat.³⁵³⁶

³³ WACQUANT, Loïc. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. London: Duke University Press, 2009, s. 16-17. ISBN 978-0-8223-4404-9.

³⁴ WACQUANT, Loïc. Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*. 2012, vol. 20, no. 1, 72.

³⁵ WACQUANT, Loïc. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. London: Duke University Press, 2009, s. 41-42. ISBN 978-0-8223-4404-9.

³⁶ KRČÁL, Petr a MERTL, Jiří. *(Neo)liberální governmentality v České republice*. Brno: Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, 2013, s. 85-86. ISBN 978-80-87713-07-5.

Tato kapitola shrnuje různá pojetí neoliberalismu, přičemž se soustředila především na foucaultovské pojetí neoliberalismu jakožto politické racionality. Neoliberalismus byl vysvětlen na základě své odlišnosti od liberalismu, na který navazuje, ale zároveň ho předělává. Poté byla vysvětlena individualizace zodpovědnosti, která v neoliberalismu zaujímá prázdné místo po sociálním státu. Nakonec byla vysvětlena přeměna, kterou zažívá samotný stát pod neoliberalismem, a to na základě teorie Loïc Wacquanty.

2. Hegemonie

Nyní se teoretická část práce přesune ke konceptualizaci hegemonie. Objasnit koncept hegemonie je nezbytné nejen proto, aby bylo možné hledat projevy neolibérální hegemonie v českém a španělském diskurzu, ale zároveň právě konceptualizace hegemonie vysvětluje, proč je diskurzivní analýza vhodným analytickým nástrojem při zkoumání expanze neoliberalismu. Kapitola se nejprve zaměří na teorii hegemonie tak, jak ji představil italský myslitel Antonio Gramsci v rámci marxistické tradice, a následně na revizi Chantal Mouffe a Ernesta Laclau, jejichž teorie hegemonie a diskurzu bude využita v metodologii této práce.

2.1 Teorie hegemonie

Teorie hegemonie Antonio Gramsciho znamenala velký obrat v marxistické filozofii. Přestože Gramsci původně navazoval na pojem hegemonie tak, jak ho chápal V. I. Lenin, totiž jako třídní spojenectví, brzy toto pojetí rozšířil na morální a intelektuální vedení, ve kterém se zájmy jednotlivých třídních sektorů překrývají a splývají. Tato teorie hegemonie byla schopna překonat ekonomický redukcionismus i absolutní materiální determinismus v době, kdy tyto charakteristiky marxistické filozofie značně omezovaly její aplikovatelnost na stále komplexnější vztahy a jevy, které obsahoval kapitalismus 20. století. Cílem teorie hegemonie je vysvětlit průběh politického boje a vítězství specifické ideologie, respektive specifického politického projektu, a zároveň její následné udržování.

Hegemonie by se dala definovat jako „...řád, ve kterém je jistý způsob života a myšlení dominantní, ve kterém je jeden koncept reality rozptýlený ve společnosti ve vši své institucionální manifestaci, ovlivňující svou podstatou všechny vkus, morálku, zvyk, náboženské a politické principy a všechny sociální vztahy, především v jejich intelektuálních a morálních konotacích.“³⁷ Tato dominantní představa reality, způsobu života a myšlení

³⁷ WOOLCOCK, Joseph A. Politics, ideology and hegemony in Gramsci's theory. *Social and Economic Studies*. 1985, vol. 34, no. 3, s. 204.

převládající, jakmile je hegemonie ustanovena, je Gramscim označena jako *organická ideologie*. Na rozdíl od marxistického pojetí ideologie jakožto „falešného vědomí“ však organická ideologie odmítá představu sociálních osob jako objektů a pasivních recipientů, jejichž chápání reality je zastřeno ideologií, kvůli které nejsou schopni vidět objektivní realitu svých poměrů. Organická ideologie vzniká v rámci boje o hegemonii, kterého se účastní různé sociální segmenty. K pochopení průběhu boje o hegemonii je nezbytné nejdříve krátce představit Gramsciho pojetí ideologie, jehož vysvětlení zde bude čerpáno především z prací Chantal Mouffe a Ernesta Laclau.

V Gramsciho pojetí nadvláda dominantní skupiny (např. buržoazie) nepramení pouze z momentálního způsobu výroby a výrobních vztahů, ale zároveň je udržována i skrz hegemonní ideologii, která se realizuje ve všech kulturních i sociálních institucích. Jelikož ideologická úroveň není pouhou reflexí úrovně ekonomické, nemusí se zde replikovat stejné boje a vztahy, a tudíž ani stejná třídní uskupení. Naopak, dle Gramsciho mnoho ideologických elementů nemá žádnou apriorní třídní příslušnost, což implikuje, že na ideologické úrovni je možné propojení více segmentů společnosti, protože tyto segmenty sdílejí stejné ideje a hodnoty. Ideologické elementy získávají třídní charakter až v momentě, kdy jsou artikulovány v rámci ideologického diskurzu jednotlivých ideologických systémů, a různé ideologické elementy mohou být tedy sdíleny více ideologickými systémy, avšak s odlišnou artikulací v rámci jejich ideologických diskurzů.³⁸

Boj o hegemonii tedy zahrnuje různé segmenty společnosti, které se snaží artikulovat co nejširší spektrum elementů do svého ideologického diskurzu. Gramsci klade důraz především na elementy národně-populární. Zároveň to znamená, že každá skupina je nucena integrovat do svého ideologického diskurzu i zájmy skupin ostatních, a učinit tak určité oběti. Hegemonie je úspěšná, pokud došlo k integraci zájmů ostatních a zároveň úspěšné artikulaci sdílených ideologických elementů a jejich začlenění do koherentního ideologického diskurzu.³⁹ Hegemonický blok tedy musí akomodovat zájmy různých sociálních segmentů, a tudíž vytvořit širokou základnu souhlasu s výkonem moci. Pro Gramsciho hegemonie vzniká kombinací *souhlasu* a donucení. Toto zároveň implikuje překonání či narušení dichotomie stát – občanská společnost, jelikož právě v občanské

³⁸ MOUFFE, Chantal. *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979, s. 192-194. ISBN 0-7100-0357-9.

³⁹ MOUFFE, Chantal. *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979, s. 194-195. ISBN 0-7100-0357-9.

společnosti vzniká a je reprodukován onen souhlas k výkonu státní moci. Gramsci toto dělení překonává představením konceptu „integrálního státu“, který reflektuje nezbytnost úspěšného boje o hegemonii a vytvoření nového hegemonického bloku před možností převzetí státní moci od hegemonického bloku předchozího.⁴⁰

Než práce přejde k další části, je vhodné se na chvíli navrátit k roli kultury a každodenních zkušeností. Kulturní dimenze je v Gramsciovi teorii klíčová, protože právě zde se odehrávají každodenní hegemonické boje, totiž boje o smysl – světa, života, zkušeností. Pro hegemonii je potom esenciální mít stabilní instituce a kulturní reprodukční návyky. Gramsci zároveň zdůrazňuje v rámci politického boje i roli zkušeností a jejich interpretace a reinterpretace, na základě kterých vzniká tzv. *selský rozum*, s jehož pomocí se lidé orientují ve světě.⁴¹ G. Smith ve své práci vysvětluje, že role Gramsciovi organických intelektuálů je pak právě zprostředkovat organickou ideologii tak, aby propojila různé lidské zkušenosti a praktická zapojení do každodenního života, a nový systém a ideologie tak vzbuzovaly dojem přirozenosti a logiky.

A kdo jsou tedy zprostředkující agenti a také zprostředkující sociální a kulturní instituce, které plní funkci rozšiřování a prohlubování ideologie mezi masami? Gramsci identifikuje různé hegemonické aparáty, např. školství, církve, média či architekturu. Konkrétními agenty pak mohou být žurnalisté či učitelé. Ch. Mouffe zároveň tvrdí, že revolučním prvkem Gramsciovi teorie je mimo jiné i to, že ideologii považuje za pole, na kterém jsou jednotlivé subjekty determinovány, aniž by měly jakoukoliv apriorní determinaci, takže subjektivita je vždy výsledkem sociálních praktik. Ideologie tím pádem determinuje individuum a jeho činy, a to právě skrz prostoupení veškerých domén lidského života a tvorbu selského rozumu.⁴²

2.2 Hegemonie v teorii diskurzu Ch. Mouffe a E. Laclau

Chantal Mouffe a Ernesto Laclau pomohli nejen interpretovat Gramsciovi myšlení, ale též

⁴⁰ COLPANI, Gianmaria. Two Theories of Hegemony: Stuart Hall and Ernesto Laclau in Conversation. *Political Theory*. Sage, 2022, vol. 50, no. 2, s. 226.

⁴¹ JIMÉNEZ-LUCENA, Isabel, MOLERO-MESA, Jorge a TABERNERO-HOLGADO, Carlos. Using Gramsci's Dialogical Approach: The Struggle for Meaning in Q&A Sections of the Spanish Press in the First Third of the Twentieth Century. *Cultural Hegemony in a Scientific World: Gramscian Concepts for the History of Science*. Leiden; Boston: Brill, 2021, s. 204-206. ISBN 978-90-04-44377-8.

⁴² MOUFFE, Chantal. *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979, s. 185-187. ISBN 0-7100-0357-9.

ho revidovali a expandovali. Středobodem jejich interpretace i revize teorie hegemonie je pak diskurz, a jejich využití teorie hegemonie tedy úzce souvisí s jejich diskurzivní teorií. Jelikož diskurzivní teorie Ch. Mouffe a E. Laclau (dále jen diskurzivní teorie) je jedním z centrálních analytických nástrojů v této práci, v následných odstavcích bude představena jejich práce s hegemonií a diskurzem.

Hlavní kritikou Mouffe a Laclau je fakt, že ani Gramsciho teorie nedokázala plně opustit ekonomický redukcionismus, jelikož ekonomická základna je i v této teorii v poslední instanci rozhodující. Hegemonická formace musí dle Gramsciho mít vždy pouze jeden jednotící princip, a ten by měl vycházet z třídního základu. Přestože Gramsci uznává existenci dalších tříd nebo sociálních vrstev, které participují v boji o hegemonii a jejichž zájmy musí ideologický diskurz integrovat a reflektovat, hegemonní třídou se ve výsledku může stát pouze jedna ze dvou fundamentálních tříd, totiž kapitalistická nebo dělnická třída.⁴³

Mouffe a Laclau naprosto zamítají jakoukoliv apriorní ekonomickou determinaci subjektů a společenských vztahů. Naopak, v jejich metodologii je dělení mezi politickou, ekonomickou a ideologickou úrovní opuštěno. Jejich teorie též opouští dělení mezi nediskurzivním a diskurzivním, každý předmět je tak předmětem diskurzu a jeho determinace závisí plně na jeho pozici v diskurzivní struktuře.⁴⁴ Veškeré sociálně tak vychází z diskurzu. To neznamená, že by jednotlivé předměty neměly materiální podstatu a neexistovaly mimo naše myšlení, ale že nemohou existovat mimo diskurzivní formace. Až jednotlivé diskurzivní formace jim dávají smysl.

Pro Mouffe a Laclau je diskurz totalitní strukturou vycházející ze specifické artikulační praxe, která vytváří vztah mezi prvky, čímž mění jejich identitu. Artikulované prvky se pak stávají tzv. *momenty* diskurzu, avšak nikdy se jimi nestávají plně a napořád, stejně jako diskurz nikdy není uzavřený, totální a dotažený do svých plných důsledků, jelikož je ohrožován jinými diskurzy, a tudíž artikulací a reartikulací. Artikulační praxe, která fixuje nebo naopak podvrací význam jednotlivých momentů diskurzu, však nikdy nemůže mít pouze lingvistický základ, ale je též doplněna materiálními projevy skrz různé instituce,

⁴³ LACLAU, Ernesto a MOUFFE, Chantal. *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014, s. 93. Politeia (Karolinum). ISBN 978-80-246-2685-7.

⁴⁴ COLPANI, Gianmaria. Two Theories of Hegemony: Stuart Hall and Ernesto Laclau in Conversation. *Political Theory*. Sage, 2022, vol. 50, no. 2, 228-229.

rituály atd.⁴⁵ Přestože žádný diskurz není uzavřený a finální, existují takzvané dílčí fixace, které jsou aspoň momentálně ustálené. Tyto dílčí fixace jsou ustanoveny za pomoci artikulace *uzlových bodů* neboli privilegovaných bodů diskurzu, které se snaží upevnit význam jednotlivých prvků v rámci diskurzu, čímž aspoň částečně zamezí ideologickému posunu v diskurzivním poli. Takovým uzlovým bodem může být například pojem *demokracie*. Každý diskurz se pak snaží ovládnout pole diskurzivity, pro které je typický nadbytek významu, který ho dělá proměnlivým.⁴⁶

Ke vzniku hegemonie pak nestačí samotná artikulační praxe a snaha o ovládnutí pole diskurzivity. Přestože hegemonické boje probíhají mimo jiné každodenním podvracením či naopak fixací významu, prostor pro novou hegemonii nastává až v momentech tzv. *organické krize*, která označuje slábnutí či rozpad starého systému významů, který determinoval sociální identity a politický prostor, a tudíž vznik mnoha *plovoucích* prvků, jenž mohou být artikulovány v rámci různých ideologických diskurzů. Další podmínkou vzniku hegemonie je, že artikulace musí být ustanovena specificky prostřednictvím konfrontace s antagonistickou artikulační praxí. Plovoucí prvky musí být artikulovány do různých a protikladných smyslů v rámci ideologických táborů, aby se mohlo jednat o reálný boj o hegemonii.⁴⁷

2.3 Kompatibilita Foucaultovy neoliberální politické racionality s diskurzivní teorií

Zatímco kapitola o konceptualizaci neoliberalismu pracovala především s pracemi Michel Foucaulta a jeho následovatelů, konkrétně Wendy Brown, koncept hegemonie byl v této kapitole rozpracován na základě jeho teoretického uchopení Antonio Gramscim a následné revize a aktualizace jeho teorie v pracích Chantal Mouffe a Ernesta Laclau. Než se práce tedy přesune k metodologii, je nezbytné prozkoumat kompatibilitu myšlení těchto autorů a odůvodnit jejich využití v této práci, aby byl zachován koherentní teoretický rámeček.

Kombinace teorií jak M. Foucaulta a A. Gramsciho, tak M. Foucaulta a dvojice

⁴⁵ LACLAU, Ernesto a MOUFFE, Chantal. *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014, s. 128-133. Politeia (Karolinum). ISBN 978-80-246-2685-7.

⁴⁶ LACLAU, Ernesto a MOUFFE, Chantal. *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014, s. 136-138. Politeia (Karolinum). ISBN 978-80-246-2685-7.

⁴⁷ LACLAU, Ernesto a MOUFFE, Chantal. *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014, s. 162. Politeia (Karolinum). ISBN 978-80-246-2685-7.

Mouffe a Laclau, není neobvyklá. Některé základní rozpory, které existují mezi myšlením Foucaulta a Gramsciho, následně mizí v revizi od Mouffe a Laclau, avšak i přesto je i první zmíněná kombinace přínosná pro autory v mnoha odvětvích. Patří mezi ně například Joan Cocks⁴⁸ v oblasti feministické teorie. Specificky odlišností a podobností mezi těmito mysliteli se věnuje sborník *Gramsci and Foucault: A Reassessment*.⁴⁹ Za nejobsáhlejší a nejpracovitější použití těchto dvou autorů dohromady pak mohou být označeny práce J. Torfinga a Ch. Mouffe a E. Laclau. Přestože druzí jmenovaní se k odkazu Foucaulta nehlásí a za svou inspiraci označují jiné myslitele, vliv jeho myšlení a návaznost na něj jsou v jejich díle patrné a extenzivní, jak bude zřejmé později.⁵⁰

Stěžejním tématem v dílech Foucaulta i Gramsciho je vztah mezi mocí a věděním, přestože každý používá jiné pojmy pro jeho popsání. Foucaultovský „režim pravdy“ by se dal srovnat s Gramsciho hegemonií, případně, jak tvrdí Barry Smart, se jedná o rekonceptualizaci hegemonie s větším důrazem kladeným na produkci, transformaci a dopady tzv. pravdivých diskurzů, které vynucují rozdělení na pravdu a nepravdu. Pravdivé diskurzy legitimizují jednání jedinců, čímž se stávají nástrojem vládnutí. Především však pravdivé diskurzy ovlivňují chápání významu a tvoření subjektů. Různé instituce (např. univerzita) jsou pak místem zajišťujícím dohled nad produkcí, diseminací a konzumací pravdy. Důležité je, že pravda též podléhá politické kontestaci, a celý režim pravdy je ohrožen nahrazením.⁵¹ Zde je podobnost s Gramscim očividná. Gramsci, stejně jako Foucault, již ve své době zpochybňoval objektivitu vědění typickou pro klasickou epistemologii, propojoval hegemonii s převládajícím věděním, a identifikoval politickou dimenzi jeho produkce.⁵² Boj o hegemonii je bojem o nejúspěšnější artikulaci prvků do jednotlivých ideologických diskurzů a integraci zájmů ostatních segmentů společnosti, přičemž vítězný ideologický diskurz se stává převládajícím a podílí se na tvoření subjektivity a tzv. selského rozumu, podobně jako Foucaultovy pravdivé diskurzy. Historické bloky, totožně jako režimy pravdy, jsou vždy ohroženy nahrazením a ustanovením nové

⁴⁸ COCKS, Joan. *The oppositional imagination: Feminism, critique, and political theory*. Abingdon: Routledge, 2013. ISBN 978-0-415-53401-7.

⁴⁹ KREPS, David (ed.). *Gramsci and Foucault: A Reassessment*. Farnham: Ashgate, 2015. ISBN 978-1-4094-6087-9.

⁵⁰ SCHRIFT, Alan D. Foucault's Reconfiguration of the Subject: From Nietzsche to Butler, Laclau/Mouffe, and Beyond. *Philosophy Today*. 1997, vol. 41, no. 1, s. 157-158.

⁵¹ SMART, Barry. The Politics of Truth and the Problem of Hegemony. In: HOY, David C. *Foucault: A Critical Reader*. Oxford: Basil Blackwell, 1986, s. 164-165. ISBN 0-631-14042-5.

⁵² MORERA, Esteve. Gramsci's critical modernity. *Rethinking Marxism*. 2000, vol. 12, no. 1, s. 22-23.

hegemonie. Foucault i Gramsci též identifikují konkrétní momenty, v nichž je toto ohrožení relevantní. V případě Foucaulta se jedná o tzv. hluboké konflikty, kdy není reprodukován stávající diskurz, ale je podvracen, což vede ke konfliktu o pravdu, přičemž diskurz, který zvládne doložit své propojení s pravdou, se stává novým pravdivým diskurzem a zakládá novou převládající racionalitu. U Gramsciho se jedná o již zmíněnou organickou krizi.⁵³

Přestože však D. Krepš tvrdí, že Foucault a Gramsci se navzájem doplňují v jimi zanedbaných oblastech – Foucault do analýzy hegemonie přináší zkoumání působení moci na mikro-úrovni ve smyslu disciplinace lidských těl, zatímco Gramsci zkoumá makro-úrovňové působení moci na instituce a kulturu⁵⁴ -, je mezi jejich myšlením minimálně částečná nekompatibilita vycházející především z ekonomického determinismu v poslední instanci přítomného v Gramsciho teorii. Využívat tak Gramsciho teorii hegemonie a Foucaultovské chápání režimů pravdy, konkrétně pak neoliberalismu, je přínosné, teprve s revizí Laclau a Mouffe však přichází větší myšlenková provázanost a návaznost.

Přestože Laclau a Mouffe se tak sami neoznačují, mnoho autorů jim přisuzuje roli pokračovatelů a revizionistů nejen gramsciovské, ale i foucaultovské tradice myšlení. A. Law je popisuje jako „klíčové reinterpretéry Foucaultova původního projektu“ a zdůrazňuje, že Laclau a Mouffe i Foucault odmítají klasickou koncepci ideologie jakožto závoje zastírajícího pohled na opravdovou realitu, která se tím stává skrytou, a též odmítají ekonomickou determinaci politických a diskurzivních procesů.⁵⁵ J. Torfing tvrdí, že práce Laclau a Mouffe se dá v určitých ohledech považovat za pokračování práce Foucaulta, přestože oni sami vidí své zdroje inspirace jinde. Zařazuje všechny tři autory do širší tradice poststrukturální teorie diskurzu, která je založena především na (1) lingvistické formě analýzy, (2) relativním a kontextuálním pohledu na formování identity a (3) prvenství politična. Diskurzivní teorie pak, dle Torfinga, souhlasí s Foucaultovým pojetím zaprvé ve vztahu moci a diskurzu (jsou navzájem konstitutivní), zadruhé v pojetí diskurzu jakožto „historicky proměnných podmínek toho, co můžeme říkat, myslet si, představit a dělat“.⁵⁶

⁵³ HAUGAARD, Mark. Power and Hegemony. In: CLEGG, Stewart R. a HAUGAARD, Mark (eds.). *The SAGE Handbook of Power*. London: SAGE, 2009, s. 248. ISBN 978-1-4129-3400-8.

⁵⁴ KREPS, David (ed.). *Gramsci and Foucault: A Reassessment*. Farnham: Ashgate, 2015, s. 3. ISBN 978-1-4094-6087-9.

⁵⁵ LAW, Andrew. Discourse. In: RICHARDSON, Douglas (ed.). *The International Encyclopedia of Geography*. John Wiley, 2017, s. 3. ISBN 978-0-470-65963-2.

⁵⁶ TORFING, Jacob. The Linguistic Turn: Foucault, Laclau, Mouffe, and Žižek. In: JANOSKI, Thomas et al (eds.). *The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization*. Cambridge University Press, 2005, s. 159. ISBN 978-0-521-52620-3.

Další aspekty Foucaultova myšlení nalézá v dílech Laclau a Mouffe Alan D. Schrift, který upozorňuje, že jejich návaznost na Foucaulta je větší, než sami přiznávají. Konkrétně se jedná o otázku identity subjektu. Základní premisou radikální pluralitní demokracie Laclau a Mouffe je multiplicita subjektivních pozic. Subjekt tak není definován jednou identitou, např. ekonomickou, naopak zaujímá více subjektivních pozic a jeho identita je neuzavřená a rozptýlená. To vede k procesu identifikace, kdy se subjekt identifikuje s politickým diskurzem, který slibuje dosažení plnohodnotné identity skrz eliminaci vnějšího zla a nejistot. Tento proces je klíčový při získávání souhlasu v rámci boje o hegemonii. Schrift však tvrdí, že již Foucault ve svých dílech dokázal historickou kontingenci konstrukce subjektivních pozic a zároveň možné alternativní konstrukce, stejně jako rozptýlenost identity subjektu.⁵⁷

Po prokázání myšlenkové provázanosti mezi Gramscim, Foucaultem a dvojicí Laclau a Mouffe je nezbytné vysvětlit, proč se tato práce rozhodla použít teorii hegemonie a diskurzu Laclau a Mouffe a nikoliv Foucaultův koncept governmentality a jeho pojetí diskurzu. Přestože, jak bylo zmíněno, základní pojetí diskurzu je v teorii Laclau a Mouffe i Foucaulta podobné, existují odlišnosti, které dělají z diskurzivní teorie praktičtější nástroj. Zaprvé, Foucaultova analýza diskurzu se soustředí nikoliv na formu a obsah sdělení, ale spíše na zkoumání pravidel, která určují, co může být vyjádřeno, jak, kým a za použití jakých diskurzivních strategií.⁵⁸ Jeho metoda zkoumání spočívá v archeologii, jinak řečeno snaze rekonstruovat pravidla, která historicky vedla k formaci specifických diskurzů, které generovaly specifické vzorce myšlení.⁵⁹ Pro zkoumání artikulačních bojů o hegemonii/governmentalitu chybí ve Foucaultově tvorbě metodologie a není jim věnována hlubší pozornost. Naproti tomu Laclau a Mouffe vyvíjejí konkrétní teoretické koncepty určené pro analýzu mocenských bojů (např. plovoucí prvky, uzlové body), skrz které jsou tato pravidla konstruována. Dalším rozdílem klíčovým pro reálnou analýzu diskurzu je Foucaultovo nedůsledné rozdělení sociálna na diskurzivní a nediskurzivní. Laclau a Mouffe

⁵⁷ SCHRIFT, Alan D. Foucault's Reconfiguration of the Subject: From Nietzsche to Butler, Laclau/Mouffe, and Beyond. *Philosophy Today*. 1997, vol. 41, no. 1, s. 157-158.

⁵⁸ TORFING, Jacob. The Linguistic Turn: Foucault, Laclau, Mouffe, and Žižek. In: JANOSKI, Thomas et al (eds.). *The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization*. Cambridge University Press, 2005, s. 159. ISBN 978-0-521-52620-3.

⁵⁹ SUM, Ngai-Ling. Rethinking the Gramsci-Foucault Interface: A Cultural Political Economy Interpretation Oriented to Discourses of Competitiveness. In: KREPS, David (ed.). *Gramsci and Foucault: A Reassessment*. Farnham: Ashgate, 2015, s. 35. ISBN 978-1-4094-6087-9.

naopak tvrdí, že diskurz tvoří celé sociálně, a existenci nediskurzivního tak nepřipouští.⁶⁰ Toto je v rámci analýzy jednodušeji uchopitelné, protože se tím analýza vyhne problému definice hranice mezi diskurzivním a nediskurzivním.

Kreps označuje práce Laclau a Mouffe za přínosnou kombinaci Gramsciho a Foucaulta, a to především díky jejich rekonceptualizaci hegemonie jakožto diskurzivního fenoménu, který zahrnuje artikulaci sociálních identit, které již nejsou považovány za předem (ekonomicky) determinované, ale místo toho za historicky kontingentní.⁶¹ Tato práce má k jejich teorii podobný přístup, a vidí proto jako opodstatněné využít Foucaultův popis a analýzu neoliberalismu a neoliberální governmentality, kterým se rozsáhle, na rozdíl od Mouffe a Laclau, věnoval, a zároveň jejich teorii hegemonie, která je užitečná pro diskurzivní analýzu.

3. Metodologie

Cílem této práce je komparovat nástup neoliberální hegemonie v České republice po pádu komunistického režimu a ve Španělsku po pádu režimu Francisco Franca. Jako metoda zkoumání neoliberální hegemonie byla zvolena diskurzivní analýza předem vybraných textů, což dělá z této práce práci kvalitativní a interpretativní. Účelem této kapitoly je propojit koncepty a teorie představené v předchozích kapitolách do koherentního teoretického rámce, v němž bude diskurz analyzován, a popsat metodu diskurzivní analýzy.

Diskurzivní analýza bude prováděna na základě propojení diskurzivní teorie autorů Chantal Mouffe a Ernesta Laclau a pojetí neoliberalismu jakožto politické racionality Michela Foucaulta. Toto pojetí neoliberalismu bude navíc obohaceno koncepcemi jiných autorů, jejichž příspěvek je užitečný především v aspektech nedostatečně teoretizovaných Foucaultem, jako jsou například konkrétní projevy neoliberálního státu. Diskurzivní teorie i Foucaultova teorie governmentality vychází z podobných ontologických a epistemologických předpokladů, proto je tato práce považuje za kompatibilní a vzájemně obohacující (viz. kap. 2.3). Diskurzivní teorie sice postrádá jasně definovanou metodologii, ale zato nabízí sadu užitečných analytických nástrojů, které jsou vhodné ke zkoumání

⁶⁰ TORFING, Jacob. The Linguistic Turn: Foucault, Laclau, Mouffe, and Žižek. In: JANOSKI, Thomas et al (eds.). *The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization*. Cambridge University Press, 2005, s. 158-159. ISBN 978-0-521-52620-3.

⁶¹ KREPS, David (ed.). *Gramsci and Foucault: A Reassessment*. Farnham: Ashgate, 2015, s. 4. ISBN 978-1-4094-6087-9.

diskurzu na celospolečenské úrovni.⁶² Zároveň tím, že maže hranice mezi diskurzivním a nediskurzivním, umožňuje a předpokládá v rámci diskurzivní analýzy zkoumání a kritické uchopení i materiálních projevů neoliberální hegemonie v institucích a praktikách, nikoliv jen jejích projevů lingvistických.⁶³

Hegemonní diskurz nastoluje režim sociální objektivit, kdy ustanovuje hranice mezi pravdou a nepravdou a určuje, které praktiky a činy jsou přijatelné a relevantní. Neoliberální hegemonie tudíž představuje režim s institucionalizovanou neoliberální logikou a praktikami.⁶⁴ To se materiálně projevuje souborem neoliberálních politik a zákonů, jako je například deregulace či privatizace, státních praktik popsaných ve schématu „státu kentaura“ (nárůst trestních aparátů a ústup sociálního státu) a celospolečenských jevů a tendencí jako individualizace zodpovědnosti či aplikace tržní logiky v dříve netržních odvětvích. Subjektové pozice neoliberálního subjektu často zahrnují pozice klient-poskytovatel, konzument či producent. Většina těchto projevů byla popsána v kapitole konceptualizující neoliberalismus, viz. kap. 1.

Základními nástroji pro analýzu v diskurzivní teorii jsou koncepty *momentů diskurzu*, neboli prvků artikulovaných v rámci daného diskurzu; *uzlových bodů*, neboli privilegovaných znaků, okolo kterých je seřazeno mnoho momentů diskurzu, a které tedy diskurz dočasně významově fixují; *plovoucích označujících*, neboli prvků otevřených mnoha interpretacím; *řetězů ekvivalence*, které významově propojují více prvků; a *antagonismů*, neboli míst, kde se artikulace odlišných diskurzů navzájem vylučují a bojují o prvenství.⁶⁵ Tato práce bude tyto koncepty aplikovat především na textové, tedy lingvistické, diskurzivní projevy, konkrétně pak na projevy politiků především v oficiálním prostředí a projevy kritiků neoliberalismu. U obou zemí budou zároveň zmíněny materiální projevy neoliberálního diskurzu v institucionalizovaných praktikách a politikách.

Výčet veškerých možných a pravděpodobných projevů neoliberalismu v politickém diskurzu by byl obsáhlý a vyčerpávající, je však na místě poskytnout základní představu o tom, jak se může diskurz neoliberalismu manifestovat v politickém a mediálním prostředí.

⁶² PHELAN, Sean. The discourses of neoliberal hegemony: The case of the Irish Republic. *Critical Discourse Studies*. 2007, vol. 4, no. 1, s. 31.

⁶³ JØRGENSEN, Marianne a PHILLIPS, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE, 2002, s. 177. ISBN 0761971114.

⁶⁴ PHELAN, Sean. *Neoliberalism, Media and the Political*. Palgrave Macmillan, 2014, s. 38. ISBN 978-1-137-30836-8.

⁶⁵ JØRGENSEN, Marianne a PHILLIPS, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE, 2002, s. 50. ISBN 0761971114.

Nejprve budou představeny uzlové body neoliberálního diskurzu, které jsou mnohokrát zároveň plovoucími označujícími, a další klíčové momenty. Následně bude prozkoumána otázka antagonistického diskurzu, který je zároveň konstitutivním zevnějškem neoliberalismu, a sebe prezentace neoliberálního diskurzu je tak závislá na odkazech na diskurz antagonistický.

Neoliberální diskurz má několik uzlových bodů, které jsou zároveň plovoucími označujícími, neboli vyprázdněnými prvky, jež každý (ideologický) diskurz naplňuje potenciálně odlišným obsahem. Plovoucí označující jsou tak přínosným nástrojem pro identifikaci odlišných diskurzů,⁶⁶ a cílem analýzy bude tedy mimo jiné je v promluvách a textech vyhledat. Mezi základní uzlové body neoliberálního diskurzu patří *demokracie* či *svoboda*. V neoliberálním diskurzu bude svoboda artikulována jako negativní, ekonomická a individuální svoboda, naproti její artikulaci v diskurzu socialismu, kde bude označovat pozitivní, politickou a kolektivní svobodu.⁶⁷ Demokracie bude mít v neoliberálním diskurzu zastupitelskou podobu a bude propojena s tržní ekonomikou a majetkovými právy.

Artikulace dalších prvků v neoliberálním diskurzu je již popsána v kapitole konceptualizující neoliberalismus (viz. kap. 1) a analýza bude prováděna na jejím základě. Dalším nástrojem analýzy, který diskurzivní teorie nabízí, je antagonismus. Antagonismem jsou míněny prvky, jejichž artikulace různými diskurzy se navzájem vylučují, a diskurzy se tak v jejich artikulaci snaží prosadit svou artikulační logiku. Jsou to tedy místa sporů o význam. Dle S. Phelana se neoliberální diskurz konstituoval antagonisticky vůči diskurzu socialismu či keynesianismu. Rozdíl mezi neoliberalismem a jeho konstitutivním zevnějškem je artikulován skrz řetězy ekvivalence a řetězy difference. Klíčové momenty neoliberálního diskurzu jsou tak propojeny na základě podobnosti, ale tato podobnost tkví v zásadě v odporu vůči antagonistickému diskurzu, jehož momenty jsou naopak propojeny na základě rozdílu od diskurzu neoliberálního. Neoliberální diskurz propojuje trh s ekonomickou svobodou, čímž se vymezuje proti diskurzu socialismu/keynesianismu, v němž je garantem svobody stát a jedná se o svobodu politickou, přičemž neoliberální diskurz ji rámuje jako iluzorní a ultimátně donucovací. Jak již bylo zmíněno, negativní a ekonomická svoboda a trh jakožto její garant jsou propojeny s demokracií, zatímco momenty

⁶⁶ JØRGENSEN, Marianne a PHILLIPS, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE, 2002, s. 28-30, 148. ISBN 0761971114.

⁶⁷ PHELAN, Sean. *Neoliberalism, Media and the Political*. Palgrave Macmillan, 2014, s. 38. ISBN 978-1-137-30836-8.

socialismu jsou neoliberálním diskurzem ultimátně propojeny s omezením svobody až totalitarismem.⁶⁸ Podobně nahlíží na charakteristiku státu a trhu v neoliberálním diskurzu i P. Bordieu a L. Wacquant. Stát je propojován se vším negativním – je omezující, uzavřený, rigidní, autokratický, uniformní a zastaralý -, zatímco trh je jeho protikladem – je svobodný, otevřený, flexibilní, demokratický, různorodý a moderní -, a proto je tržní ekonomika žádoucí i nezbytná.⁶⁹ Pro neoliberální diskurz osmdesátých a devadesátých let je tak typické dokazovat svou správnost vymezením se vůči keynesianismu/socialismu.

Diskurzivní analýza textových materiálů se tedy bude soustředit na hledání uzlových bodů typických pro neoliberální diskurz, míst antagonismu, kde se přou diskurzy o artikulaci, a referencí na antagonistický diskurz. Analýza lingvistických projevů diskurzu bude vždy doplněna analýzou materiálních projevů, totiž institucionalizovaných neoliberálních praktik. Analytická část práce bude rozdělena na dvě kapitoly, totiž na kapitolu analyzující politický diskurz v České republice a na kapitolu analyzující politický diskurz ve Španělsku. Tyto kapitoly budou tematicky rozděleny na tři podkapitoly pokrývající klíčové aspekty transformace, totiž podkapitolu soustředící se na artikulaci ekonomického uspořádání, která bude zahrnovat i artikulaci demokracie a individualizaci zodpovědnosti, dále podkapitolu o privatizaci a dalších ekonomických opatřeních a nakonec podkapitolu o úloze státu. V české části budou použity na analýzu projevy Václava Klause a kritiků neoliberálních politik. Jejich zdrojem jsou především novinové články, nejčastěji z Rudého práva, a také autorské texty Václava Klause. Václav Klaus byl zvolen jakožto prominentní figura politické scény devadesátých let určující budoucí chod země a přední podporovatel neoliberalismu. Španělský neoliberální program nemá tak zřejmého „otce zakladatele“, a proto budou analyzovány relevantní projevy (a) hlavního tajemníka vládnoucí strany PSOE v letech 1974-1997 a zároveň premiéra země v letech 1982-1996 Felipe Gonzáleze a (b) autorů neoliberálního ekonomického programu strany PSOE, totiž Miguela Boyera, ministra ekonomiky a financí v letech 1982-1985, a jeho následovníka Carlose Solchagy, který byl ministrem v letech 1985-1993. Zároveň budou analyzovány projevy kritiků neoliberalismu. Zdrojem projevů jsou články ze španělských novin El País. Poslední část analytické části se bude věnovat komparaci, přičemž hlavním kritériem

⁶⁸ PHELAN, Sean. The discourses of neoliberal hegemony: The case of the Irish Republic. *Critical Discourse Studies*. 2007, vol. 4, no. 1, s. 31-34.

⁶⁹ BOURDIEU, Pierre a WACQUANT, Loïc. NewLiberalSpeak: Notes on the new planetary vulgate. *Radical Philosophy*. 2001, č. 105, s. 4.

porovnávání bude, zda politický diskurz dané země nabízí k neoliberalismu alternativu.

4. Neoliberální diskurz v ČR

Tato kapitola se bude věnovat analýze neoliberálního diskurzu, který se v České a Slovenské federativní republice (a následně České republice) objevil brzy po pádu komunistického režimu v roce 1989. Analýza bude kvůli omezenému rozsahu soustředěna především na vyjádření politických elit.

4.1 Trh jako ekonomický, politický a morální projekt

Dle Laclau „po krátkou dobu po roce 1989 slovo ‚trh‘ ve Východní Evropě symbolizovalo mnohem více než jen ekonomické zřízení – skrz řetězy ekvivalence symbolizovalo např. konec vlády byrokracie, občanskou svobodu a dohnání Západu.“⁷⁰ Trh byl prvek, který mohl být artikulován tak, aby zahrnoval všemožné představy a požadavky, které veřejnost i aktivní oponenti předchozího režimu měli od Sametové revoluce.⁷¹ Pro nastolení hegemonie je zahrnutí požadavků nejen politických elit, ale též ostatních společenských skupin, klíčové. Zároveň je trh neoliberální artikulací ekonomiky, a tato artikulace ekonomiky tvoří uzlový bod neoliberálního diskurzu. Kolem trhu se tedy točí artikulace dalších prvků. Tato kapitola se proto bude věnovat tomu, jak byl trh artikulován v porevoluční ČSFR a jak to ovlivnilo ostatní hodnoty.

4.1.1 Přirozený a spravedlivý trh

K. Prushankin uvádí, že zatímco v dubnu 1990 dle tehdejšího výzkumu dvě třetiny lidí nevěděly, co je to tržní ekonomika, neoliberalismus byl napevno provázán s demokracií již o dva roky později, když koalice ODS s KDS a s Václavem Klausem ve vedení vyhrála parlamentní většinu.⁷² V. Klaus byl již od začátku průkopníkem a propagátorem neoliberalismu v českém politickém diskurzu. Jeho rétorikou byl trh povýšen z pouhého ekonomického projektu na projekt politický, sociální a morální. Vykresloval trh jako přírodní zákon a tržní ekonomické uspořádání jako *přirozený* a *normální* stav společnosti,

⁷⁰ LACLAU, Ernesto. *On Populist Reason*. Verso, 2005, s. 95. ISBN 1-85984-651-3.

⁷¹ PRUSHANKIN, Keith. Neoliberalism or Else: The Discursive Foundations of Neoliberal Populism in the Czech Republic. *Czech Journal of International Relations*. 2023, vol. 58, no. 2, s. 52.

⁷² PRUSHANKIN, Keith. Neoliberalism or Else: The Discursive Foundations of Neoliberal Populism in the Czech Republic. *Czech Journal of International Relations*. 2023, vol. 58, no. 2, s. 44.

který byl v ČSFR narušen obdobím socialismu, a nyní je žádoucí se k němu navrátit. Pokud je tržní uspořádání přirozené a normální, jeho následování musí být *správné*, a odchýlení od něj naopak *špatné*. Tím byl projekt obnovení soukromého vlastnictví a tržní ekonomiky povýšen na projekt morální, jehož cílem byla internalizace neoliberálních hodnot. Dekády socialismu naopak přinesly falešné a nepřirozené morální hodnoty založené na kolektivismu, které bylo třeba nyní nahradit.⁷³ Tuto artikulaci tržní ekonomiky ilustruje následující výrok V. Klause:

„Opustili jsme nejcennější společenské hodnoty, vytvořené jako plody tisícileté evoluce, ztělesněné v institucích, v pravidlech chování, v tržním řádu, v jazyce, v morálce, ve struktuře osídlení.“⁷⁴

Václav Klaus artikuluje trh jako výsledek tisícileté evoluce, a tudíž nejlepší možné uspořádání, ke kterému společnost dospěla. Dalším důležitým aspektem neoliberální artikulace trhu je jeho inherentní spravedlivost. O té mluví Václav Klaus v následujících dvou výrociích:

„Nevěřím, že nějaký moudrý ministr, ministerstvo, vláda, strana nebo parlament může svou sebeskvělejší mozkovou kapacitou – podpořenou computery nejvyšších parametrů – nahradit to, co dovede neosobní trh. Víím, že vláda může jen velmi málo (i když je to na druhé straně velmi moc), že může pečovat o rámcové podmínky pro fungování trhu, o stabilní měnu, o zdravé státní finance.“⁷⁵

„Pokud budu ministrem financí, budu i nadále, jak mi to jen parlament dovolí, krátit výdaje státního rozpočtu (samozřejmě i jeho příjmy), protože trh umí rozdělit omezené zdroje daleko lépe než ten nejdemokratičtější zvolený parlament.“⁷⁶

⁷³ PEHE, Veronika a kol. *Věčná devadesátá. Proměny české společnosti po roce 1989*. Brno: CPress, 2023. s. 21. ISBN 978-80-264-4965-2.

⁷⁴ KLAUS, Václav. *O tvář zítřka: (rok devadesátý)*. Pražská imaginace. Praha: Pražská imaginace, 1991, s. 17. ISBN 80-7110-035-8.

⁷⁵ KLAUS, Václav. *O tvář zítřka: (rok devadesátý)*. Pražská imaginace. Praha: Pražská imaginace, 1991, s. 16. ISBN 80-7110-035-8.

⁷⁶ KLAUS, Václav. *O tvář zítřka: (rok devadesátý)*. Pražská imaginace. Praha: Pražská imaginace, 1991, s. 17. ISBN 80-7110-035-8.

V. Klaus zde srovnává schopnost trhu alokovat zdroje se schopností parlamentu, vlády i jednotlivců a explicitně označuje trh za ten schopnější v této oblasti. Zároveň je naznačována, především v prvním výroku, role, kterou by měl zaujímat stát v budoucím ekonomickém uspořádání. O postavení státu v neoliberálním diskurzu bude hovořeno více v pozdější kapitole (viz. kapitola 4.3), avšak již z tohoto výroku je patrné, že stát by se měl z většiny oblastí stáhnout, protože trh o nich dokáže rozhodovat lépe, což odpovídá neoliberálnímu pohledu na stát. Zároveň je státu evidentně ponechán prostor aspoň částečně zasahovat do ekonomiky, protože je od něj požadováno, aby udržoval ideální prostředí pro tržní soutěž. Tím, že Klaus ponechává státu funkci pečovatele o „rámcové podmínky pro fungování trhu“, potvrzuje kritiku autorů, kteří poukazují na to, že neoliberalismus se nezbavuje státu jako takového, ale podrobuje si ho.

Existovalo několik Klausových oponentů, kteří zpochybňovali jeho strategii „trhu bez přívlastků“, stejně jako artikulaci trhu jako nejspravedlivějšího arbitra. Jedním z nich byl Miloš Zeman, jak je vidět v následujícím výroku:

„Vidíte, nakonec se dostáváme k takzvanému strategickému plánování. Teorie říká, že trh je skvělý nástroj pro krátkodobou alokaci fondů. My nechceme trh popírat, chceme ho pouze kombinovat s jinými alokačními mechanismy. Bývalý guvernér Evropské banky Jacques Attali říkal, že trh selhává v oblastech dlouhodobých a obtížně reverzibilních investic.“⁷⁷

M. Zeman zde nezpochybňuje tržní ekonomiku jako takovou, ale koncept trhu jako nejspravedlivějšího a jediného použitelného alokačního mechanismu. Naopak navrhuje používat i jiné alokační mechanismy, především v oblastech dlouhodobých investic. Ještě jinou artikulaci trhu nabízí jeho výrok z roku 1996:

„Půjdeme do koalice se stranami, které uznávají principy sociálně a ekologicky orientované tržní ekonomiky, decentralizovanou a samosprávnou demokracii a kladou důraz na kontrolní mechanismy zabraňující zneužití ekonomické a politické moci. Naopak odmítáme koalici se stranou, která je pro tržní ekonomiku bez přívlastků, arogantní byrokratický centralismus a omezování kontrolních mechanismů.“⁷⁸

⁷⁷ FRANĚK, Jiří a RŮŽIČKA, Michal. Svět podle Zemana. *Týden*. 7. 8. 1995, s. 36.

⁷⁸ VAJNEROVÁ, Ivana. ČSSD by neusilovala o majoritu ve vládě. *Hospodářské noviny*. 23. 5. 1996, roč. 40, č. 100, s. 3.

Zemanova artikulace trhu zde jde přímo proti Klausovu „trhu bez přívlastků“. M. Zeman přisuzuje trhu přívlastky „sociální“ a „ekologický“, což je artikulace, která nezapadá do neoliberálního dogmatismu, který propagoval V. Klaus. Na druhou stranu se může jednat o snahu reartikulovat trh v neoliberálním diskurzu tak, aby zahrnoval požadavky dalších sociálních skupin, konkrétně například ekologických hnutí, která byla v českém prostředí v devadesátých letech na vzestupu. I u demokracie zdůrazňuje odlišné formy, než jsou typické pro neoliberální diskurz, totiž decentralizovanou a samosprávnou demokracii. Důrazem na kontrolní mechanismy zase implikuje silnější roli státu. Tehdejší předseda ČSSD tak nezamítal tržní ekonomiku a struktury s ní spojené, jako je soukromé vlastnictví, ale nabízel jinou artikulaci trhu. Obdobně se vyjádřil i Valtr Komárek v roce 1991, kdy byl volebním lídrem ČSSD.

„Nechceme však obětovat jednu celou generaci. Sociální politiku, trh a soukromé podnikání chceme spojovat s aktivní účastí státu na ekonomickém oživení.“⁷⁹

Ani tento velký Klausův kritik a klíčový člen ČSSD, Valtr Komárek, nepochybně přeměnu české ekonomiky na tržní, avšak tyto nové struktury propojuje zaprvé se sociální politikou a zadruhé s větší účastí státu v oblasti ekonomiky.

Další důležitou funkcí trhu je, jaké role a hodnoty přisuzuje subjektům. K. Prushankin tvrdí, že rámováním trhu jako přírodního zákona V. Klaus dichotomizuje Čechy, protože prezentuje společnost jako komunitu tržních individuí následujících svůj vlastní zájem, přičemž toto uspořádání je občansky správné a přirozené.⁸⁰ Jedinci, kteří nedrží hodnoty individualismu, nahrazují je hodnotami kolektivismu a neplánují se účastnit tržní soutěže, jsou ze společnosti automaticky vyloučeni. Václav Klaus to shrnuje ve svém textu z prosince 1990 následovně:

„Jinými slovy, musíme se znovu domluvit na určitých pravidlech hry, na nové společenské smlouvě. Ta bude založena na dvou základních principech:

⁷⁹ Nechceme obětovat celou generaci. *Rudé právo*. 20. 11. 1991, roč. 1, č. 271, s. 3.

⁸⁰ PRUSHANKIN, Keith. Neoliberalism or Else: The Discursive Foundations of Neoliberal Populism in the Czech Republic. *Czech Journal of International Relations*. 2023, vol. 58, no. 2, s. 55.

- ti, kteří mohou, musí se ze všech svých sil snažit uplatnit ve vznikající tržní ekonomice, nést její plody i rizika, umět vyhrávat i prohrávat;

- ti, kteří nemohou, musí být ochráněni státem, jeho sociální politikou, zaměřenou na ty nejmladší, na staré, na nemocné, na ty, kteří se z jakýchkoli jiných důvodů v tržní ekonomice krátkodobě nemohou uplatnit. ⁸¹

V. Klaus zde rozděluje občany na dvě kategorie – ti, kteří se mohou, a tedy musí, uplatnit ve vznikající tržní ekonomice, a ti, kteří krátkodobě nemohou, a tudíž si zaslouží státní ochranu. Zmiňuje, že účastníci na trhu musí umět *vyhrávat i prohrávat*, což je další klíčová schopnost trhu – rozdělit subjekty na vítěze a poražené, přičemž jelikož je trh spravedlivý a racionální, toto rozdělení musí být nutně správné, a poražení museli získat tuto roli vlastní vinou, protože nedokázali na trhu uspět. Občanům, kteří se nemohou na trhu uplatnit, slibuje státní ochranu, avšak je důležité, že tato jejich neschopnost je pouze *krátkodobá*. Jakmile přejde stav, který jim zabraňuje vstoupit na trh, nemohou již počítat se státní ochranou, a je jejich povinností se na trhu uplatnit, pokud chtějí být součástí společnosti.

4.1.2 Individualizace zodpovědnosti

S propagovaným individualismem přišla i individualizace zodpovědnosti. Občané již neměli spoléhat na záchranou síť sociálního státu, ale pouze sami na sebe.

„Řešení není v ničem jiném než v důsledném zavedení tržních vztahů, jedině ty nám ukáží, kdo si co skutečně zaslouží.“⁸²

V. Klaus v tomto výroku racionalizuje právě úbytek sociálního státu a jeho nahrazení tržní ekonomikou, která s sebou přináší individualizaci zodpovědnosti. To je férové, protože trh je spravedlivý a racionální, a odměňuje tak ty, kteří si to zaslouží. Tato rétorika popírá externí faktory, které by mohly ovlivňovat úspěch či neúspěch konkrétního subjektu na trhu.

„Na rozdíl od levicového intelektuála jsme se netvářili jako spasitelé, přinášející libivé utopie. Naším snem byl a je sen o fungující společnosti výkonných a zodpovědných

⁸¹ KLAUS, Václav. *O tvář zítřka: (rok devadesátý)*. Pražská imaginace. Praha: Pražská imaginace, 1991, s. 33-34. ISBN 80-7110-035-8.

⁸² KLAUS, Václav. *O tvář zítřka: (rok devadesátý)*. Pražská imaginace. Praha: Pražská imaginace, 1991, s. 23. ISBN 80-7110-035-8.

jednotlivců, kteří svobodně jednají nikoli ve jménu nějaké neosobní, abstraktní ideje, ale kteří jednají na základě vědomí, že jim – a v důsledku toho i nám všem – individuální svobodná aktivita přináší potřebné a požadované výsledky a efekty.“⁸³

V tomto výroku z proslovu na ideové konferenci ODS roku 1999 V. Klaus shrnuje neoliberalní vidinu společnosti jakožto uskupení výkonných a zodpovědných jednotlivců. Mluví zde o svobodném jednání, které je definováno individuální svobodou. Vyjadřuje se v souladu s myšlením Adama Smitha, který usuzoval, že pokud budou jednotlivci na trhu následovat své individuální zájmy, tyto zájmy se navzájem doplní a budou pro společnost prospěšné. Ve své koncepci společnosti V. Klaus neponechává žádné místo pro odlišné vidění svobody ani pro jednání lidí motivované jinými hodnotami než jsou hodnoty individualismu.

Pro individuální úspěch na trhu jako směrodatný ukazatel se vyslovil i M. Zeman, avšak ve svém výroku ho doplnil hodnotou mezilidské solidarity, se kterou se v individualizující se společnosti nepočítalo. Zároveň upřesňuje, že pojetí mezilidské solidarity ČSSD je nekomunistické, čímž se ho snaží vykreslit jako zapadající do neoliberálního diskurzu.

„Ano. Musí zahrnovat tři vzájemně propojené vrstvy: vrstvu hodnot, vrstvu institucí a vrstvu realizační strategie. Preferujeme hodnotu mezilidské solidarity. V našem, tedy nekomunistickém pojetí není mezilidská solidarita něčím, co hodnotu individuálního úspěchu vytlačuje, ale naopak doplňuje.“⁸⁴

Podnikatelé byli médií a politiky vykreslováni jako nositelé nových hodnot individualismu a zodpovědnosti.⁸⁵ P. Rutland vidí v explozi podnikatelských aktivit potvrzení, že Češi si nové hodnoty úspěšně internalizovali a začali být tržně orientovaní. Individualizace zodpovědnosti byla evidentně úspěšná, protože Češi byli připraveni přijmout zodpovědnost za to, jak sami zvládnou ekonomické změny, a nebyli odhodlaní ke změnám zaujmout

⁸³ KLAUS, Václav. Úvodní projev předsedy ODS na ideové konferenci strany. Online. *Klaus.cz*. 29. 5. 1999. Dostupné z: <https://www.klaus.cz/clanky/502>. [cit. 2024-06-23].

⁸⁴ MITROFANOV, Alexandr. Je slušné se poslanců alespoň zeptat, zda si přejí nasadit náhubky. *Rudé právo*. 2. 7. 1992, roč. 2, č. 154, s. 1, 13.

⁸⁵ PEHE, Veronika a kol. *Věčná devadesátá. Proměny české společnosti po roce 1989*. Brno: CPress, 2023. s. 22-23. ISBN 978-80-264-4965-2.

kolektivní stanovisko a odpovědět kolektivní akcí.⁸⁶ To potvrzuje, že neoliberální diskurz byl v artikulaci svobody a zodpovědnosti úspěšný.

4.1.3 Demokracie

Demokracie je dalším plovoucím prvkem, jehož artikulace byla v porevolučním období obzvláště klíčová. Po pádu komunistického režimu lidé mnohokrát neměli přesné představy o ekonomickém a politickém uspořádání, ale požadovali *svobodu a demokracii*. Artikulace těchto plovoucích prvků určitým diskurzem proto znamenala získání podpory mas, které zatím nebyly rozhodnuty o tom, jak si představují budoucí režim.

Při artikulaci demokracie hrál důležitou roli antikomunismus a zážitek předchozího režimu. Ten fungoval jako konstitutivní zevnějšek propojující představy mnoha lidí. Petr Pithart, federální premiér a bývalý reformní komunist, sice nesouhlasil s Klausovou rychlou implementací ekonomických reforem, ale zavedení tržní ekonomiky považoval za nezbytné pro zavedení demokracie, jak je zjevné z následujícího výroku:

„S jednou důležitou výhradou: myslím, že uplynulá desetiletí, ale i těchto dva a půl roku snad přesvědčivě ukázalo, že existuje souvislost mezi demokracií a tržním hospodářstvím. Tam, kde by trh a soukromé vlastnictví byly zpochybňovány nebo podvazovány, tam by byla zpochybňována a podvazována i demokracie. Říkám to proto, že nechci příkře od sebe oddělit úsilí o zavedení tržního hospodářství a obranu demokracie jako dvě kauzy, které spolu jen volně souvisejí. Nelze hájit demokracii a zároveň ustupovat protitržním tlakům.“⁸⁷

Pithart zde uvádí jako důkaz toho, že demokracie a tržní ekonomika musí být propojeny, zážitek z komunistického režimu, společně s nekonkrétními případy dalších nedemokratických režimů ve světě. Explicitně tvrdí, že nelze hájit demokracii a zároveň ustupovat protitržním tlakům. Trh tak vidí jako nezbytnou součást demokracie. Pithart byl po revoluci vedoucí osobností OF a následně důležitým kandidátem nově vzniklého Občanského hnutí, které se definovalo jako strana středu. Tento výrok je tak dobrým příkladem, že trh byl již brzy po revoluci vnímán jako nezbytná součást demokracie nikoliv jen pravicovými stranami, ale napříč politickým spektrem.

⁸⁶ RUTLAND, Peter. Thatcherism, Czech-style: Transition to Capitalism in the Czech Republic. *Telos*. 1992, vol. 1992, no. 94, s. 113.

⁸⁷ MITROFANOV, Alexandr. Po rozvodu přijde sňatek z rozumu. Bývá odolnější. *Rudé právo*. 2. 6. 1992, roč. 2, č. 128, s. 1, 11.

Předseda Občanského hnutí, Jiří Dienstbier, nabídl volnější artikulaci demokracie:

„Jde pouze o to, máme-li jakýsi pevný základní rámeček a jakýsi vnitřní kompas. Ať jsme chtěli kdokoliv cokoliv, důležité je, že komunismus je definitivně mrtev. Základní politická a ekonomická transformace je nezvratná. Což ale znamená, že hlavním úkolem pro přítomnost i budoucnost už není boj demokracie s minulostí, ale zápas uvnitř demokracie o její obsah a formy.“⁸⁸

Dienstbier zde sám popisuje demokracii jako plovoucí prvek a místo antagonismu, kde se setkávají její odlišné artikulace. „Úmrtí“ komunismu pak stanovuje hranice či základní rámeček, ve kterém je možné se v těchto artikulacích pohybovat, aniž by ale nutně znamenalo vyloučení levicových alternativ, například socialistického diskurzu. Z jeho výroku tak vyplývá větší otevřenost pro interpretaci demokracie než z výroků ostatních, kteří již přijali artikulaci demokracie jakožto existující po boku tržní ekonomiky.

Václav Klaus naopak opět nabízí striktně neoliberalní vymezení demokracie.

„Podařilo se nám, za druhé, připravit, uvést do chodu a do značné míry i realizovat ekonomickou reformu, která, pokud jde o šíři a hloubku jejího dosahu, nemá v postkomunistických státech obdoby a která svými důsledky přesahuje úzce ekonomický rámeček, neboť důsledná obnova soukromého vlastnictví znamená nejen nejspolehlivější zakotvení demokracie, ale i nejbezpečnější základ zdravého sociálního a kulturního vývoje naší země.“

V. Klaus v tomto výroku identifikuje soukromé vlastnictví jako garanta demokracie i zdravého sociálního a kulturního vývoje. Zároveň staví ekonomickou úroveň do nadřazené pozice vůči kulturní a sociální úrovni, protože pouze určitá artikulace vlastnické a ekonomické struktury může zajistit jejich „zdravý vývoj“. I u kultury a sociální se tedy dá předpokládat podrobení neoliberalní artikulaci praxi.

Jedním z mála politiků, který nabízel vyloženě antagonistickou artikulaci demokracie, svobody nebo ekonomického a vlastnického uspořádání, byl Petr Uhl. Poslancem byl však pouze v letech 1990-1992, a to zprvu za Občanské fórum, poté za

⁸⁸ ŠIŠKA, Miroslav. Co řekli o listopadu 1989. *Právo*. 11. 11. 1995, roč. 5, č. 264, s. 13.

Občanské hnutí.

„Levá alternativa není politickou stranou, je to hnutí za demokratický a samosprávný socialismus. Tím vám odpovídám na otázku o mé představě uspořádání společnosti. Přívlastek demokratický jsme zvolili proto, protože socialismus a demokracie jsou nerozlučně spjaty. Hospodářská a společenská samospráva je hlavním programem našeho hnutí, proto tedy socialismus samosprávný.“⁸⁹

Petr Uhl explicitně reartikuluje demokracii a místo trhu či kapitalismu ji propojuje se socialismem. Demokracie se tak stává místem antagonismu. Zároveň se Uhl svým pojetím socialismu odlišuje od toho, jak byl artikulován sovětský socialismus, protože dává důraz na samosprávu místo centrálního rozhodování.

Dle L. Wacquanta a P. Bourdieu vyloučil neoliberální diskurz určité pojmy z mluvy. Patří mezi ně např. *kapitalismus, třída, vykořisťování* nebo *nerovnost*.⁹⁰ V žádném z analyzovaných výroků se tyto pojmy skutečně neobjevily. Uhl však nabourával stále více převládající neoliberální diskurz začleněním těchto prvků, jak je vidět v následujícím výroku:

„K tomu dojde tehdy (nevím, zda 'to bude na jaře, v létě nebo na podzim), kdy sympatie obyvatelstva, ale zejména dělnictva a zaměstnanců, vůči tomuto vznikajícímu levicovému programu, tedy programu zabránit restauraci kapitalismu v naší zemi, budou vycházet z toho, že ta nová levicová síla vyjadřuje jejich zájmy skupinové, chcete-li třídní.“⁹¹

4.2 Privatizace a tržní ekonomická opatření

Privatizace byla jedním ze základních stavebních kamenů proměny socialistické ekonomiky na tržní ekonomiku v ČSFR. Tento proces byl nakonec uskutečněn za pomoci tří mechanismů, totiž „velké privatizace“, „malé privatizace“ a restituce. V československém diskurzu však existovaly na počátku 90. let i alternativní pohledy na vlastnické vztahy, o čemž mluví V. Rameš ve své práci *Trh bez přívlastků, nebo ekonomickou demokracii? Spory*

⁸⁹ VALAŠEK, Rostislav. Nejsem sám, kdo se hlásí k socialismu. *Rudé právo*. 21. 2. 1990, roč. 70, č. 44, s. 8.

⁹⁰ BOURDIEU, Pierre a WACQUANT, Loïc. NewLiberalSpeak: Notes on the new planetary vulgate. *Radical Philosophy*. 2001, no. 105, s. 2.

⁹¹ SMÍŠEK, Zdeněk. Kdy integrace levice? *Rudé právo*. 28. 1. 1991, roč. 1, č. 23, s. 2.

o podobu vlastnické transformace v porevolučním Československu. Jeden z alternativních pohledů, propagovaný například ekonomem Jaroslavem Vankem, propagoval ekonomickou demokracii, stojící na zaměstnaneckém vlastnictví a samosprávě.⁹² Tyto názory však nebyly reprezentovány v kruzích politických elit, ve kterých naopak panoval rozsáhlý konsenzus o nezbytnosti ekonomických reforem opírajících se o pilíře soukromého vlastnictví a tržních mechanismů. Na rozsáhlé privatizaci se tak shodly postavy napříč politickým spektrem a napříč různými tábory v rámci Občanského fóra. Rozdělující pro ně byla otázka rychlosti, se kterou by ekonomické reformy měly být implementovány. Skupina bývalých reformních komunistických ekonomů okolo tehdejšího federálního premiéra Petra Pitharta preferovala cestu postupných reforem a pomoc zahraničního kapitálu. Důležitou postavou zde byl místopředseda vlády Valtr Komárek. Na druhé straně federální ministr financí Václav Klaus trval na své specifické „české cestě“, založené na tzv. „trhu bez přívlastků“, která počítala s co nejrychlejší privatizací a omezením zahraničního kapitálu ve snaze vybudovat českou kapitalistickou třídu.⁹³

Tento konflikt se reflektoval i v mluveném a psaném projevu diskurzu. Valtr Komárek, dlouhodobý kritik rychlé privatizace, například napsal v roce 1992 článek do *New York Times*, ve kterém stálo:

„Problémem je čas, nikoliv záměr. Východoevropští ekonomové se shodují, že je potřeba zavést tržní ekonomiky. Otázkou je, zda by to mělo být provedeno během dvou let nebo deseti.

...

Je načase znovu si promyslet šokovou terapii. Měli bychom rozšířit probíhající diskuse se Západem tak, abychom se zabývali kritickými dlouhodobými společenskými důsledky.“⁹⁴

Jak je řečeno v textu, V. Komárek nerozporuje samotnou tržní ekonomiku, pouze rychlost reforem, kterými by měla být zavedena v ČSFR. Dochází k závěru, že pokud budou implementovány moc rychle, mohlo by dojít k neblahým dopadům na společnost. O tři roky

⁹² RAMEŠ, Václav. *Trh bez přívlastků, nebo ekonomickou demokracii? Spory o podobu vlastnické transformace v porevolučním Československu: spory o podobu vlastnické transformace v porevolučním Československu.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2021, s. 81-83. ISBN 978-80-7285-258-1.

⁹³ SLAČÁLEK, Ondřej a ŠITERA, Daniel. *Czechia 30 years On: An Imperfect Oligarchy Without Emancipatory Alternative.* In: *The Political Economy of Eastern Europe 30 years into the 'Transition'.* Cham: Palgrave Macmillan, 2021, s. 138. ISBN 978-3-030-78914-5.

⁹⁴ KOMÁREK, Valtr. *Shock Therapy and its Victims.* *New York Times.* 5. 1. 1992, s. 13.

později, když privatizační procesy byly již dokončeny, reflektoval Komárek polistopadový vývoj.

„...ekonomickou reformu nikdy neviděl jako cíl. Privatizace přece není samoučelná, je to cesta k vyšší efektivitě a k vytváření konkurenčního prostředí, a tedy ke šťastnějšímu a plnějšímu životu. Vytýkali jsme přece marxismu, že všechno ekonomizuje. Dnes se dělá téměř to samé – v tržní ekonomice a privatizaci vidíme vytoužený cíl, ne prostředek. Jako bychom byli nenapravitelní dědici marxismu.“⁹⁵

Přestože je i tento projev kritický, ani zde Komárek nenapadá samotný nápad tržní ekonomiky a s ní spojené privatizace. To, s čím nesouhlasí, je, že samotná implementace tržních ekonomických reforem by měla být naším cílem bez vyššího cíle za tím. Dle něj by tím reálným cílem měl být šťastný život pro občany. Klíčově zde ale zpochybňuje zároveň i přenesení mechanismů trhu na veškeré oblasti společnosti a její ekonomizaci. Tím se odlišuje od neoliberálů, kteří vidí toto přenesení jako žádoucí a snaží se nahlížet i na společenské vztahy optikou trhu a tržní soutěže. Přednější by mělo být dle Komárka to, zda tyto opatření povedou k lepší společnosti, a pokud se prokáže, že k tomu jsou vhodným prostředkem, dává smysl je implementovat. V. Komárek se tak snaží reartikulovat cíl, se kterým by měly být reformy prováděny, přestože tím nutně nezpochybňuje neoliberální diskurz, který vykresluje trh jako nejlepší prostředek k tomuto cíli.

Vyšší mírou privatizaci kritizovali Pavel Mertlík, ekonom v Prognostickém ústavu Československé akademie věd, zakladatel strany Nezávislá levice a budoucí ministr financí ve vládě M. Zemana, a František Šamalík, poslanec Federálního shromáždění. Oba se později stali členy ČSSD.

Pavel Mertlík: *„Připravený balík hospodářských zákonů vychází z představy o soukromém vlastnictví jako jediné efektivní ekonomické formě. V duchu této představy připravuje vláda rychlou privatizaci, přičemž vůbec nepřipouští možnost vzniku samosprávného sektoru. To se děje za zády pracujících; pracující v současném státním sektoru nemají vůbec možnost tento proces ovlivnit, ani nedostanou možnost rozhodnout o osudu svého podniku. To je postup zcela nedemokratický, s cílem prosadit svědecký názor, přičemž se neberou v úvahu*

⁹⁵ ŠIŠKA, Miroslav. Co řekli o listopadu 1989. *Právo*. 11. 11. 1995, roč. 5, č. 264, s. 13.

minulé československé zkušenosti s povinným zaváděním hospodářských modelů odpovídajících jinému názoru, jenž si též osoboval právo být jediný vědecký.“⁹⁶

František Šamalík: „*Tím, jak jsme začali s procesem privatizace, jsme vstoupili do éry, kdy demokratické ideály ustupují do pozadí a kdy se otevírá prostor pro kariéry velkých finančních a majetkových vzestupů. Tedy svět, kde principy peněžní se stávají důležitější než ideály demokracie a humanity, které byly vyhlášeny.*“⁹⁷

Oba pozdější členové ČSSD ve svých vyjádřeních napadají artikulaci demokracie, která je v neoliberálním diskurzu spojena mimo jiné s tržní ekonomikou a soukromým vlastnictvím. Pavel Mertlík odmítá především to, že v neoliberálním diskurzu je tržní ekonomika považována za jediné demokratické ekonomické uspořádání a soukromé vlastnictví za jedinou demokratickou formu vlastnické struktury. Snaží se místo toho v diskurzu najít prostor pro samosprávný sektor. František Šamalík svým projevem přetrhává vazbu mezi akumulací peněz a majetku a demokracií.

Jejich názory však byly v českém politickém diskurzu ve značné menšině a nikdo z výraznějších postav levé frakce Občanského fóra nebo pozdější ČSSD ve svých kritikách nezacházel takto daleko (viz. umírněná kritika Komárka). Václav Klaus hromadného konsenzu mezi politickými elitami využil a získal podporu pro svůj program české reformy, v rámci něhož chtěl urychleně liberalizovat ceny, snížit dotace a hromadně privatizovat. V říjnu 1990 se stal předsedou OF a OF později na své konferenci potvrdilo závazek k rychlému přijetí tržních reforem a odmítla „třetí cestu“ mezi kapitalismem a socialismem. P. Rutland identifikuje toto jako moment, kdy se rozhodlo, že OF se promění na stranu propagující kapitalismus a demokracii.⁹⁸ Minimálně v rámci OF to značí o hegemonii neoliberálního diskurzu, který artikulací propojil kapitalismus a demokracii. Léto 1992 pak V. Rameš identifikuje jako moment, kdy byly uzavřeny spory o budoucí podobu privatizace, a tím pádem i „*okno příležitostí pro uskutečnění odlišných konceptů.*“⁹⁹ To se dá považovat

⁹⁶ MERTLÍK, Pavel. Promarníme svou šanci? *Hospodářské noviny*. 1990, č. 15.

⁹⁷ MLYNÁŘ, Zdeněk. Kdo potřebuje „druhou revoluci“? *Rudé právo*. 27. 11. 1991, roč. 1, č. 277, s. 13.

⁹⁸ RUTLAND, Peter. Thatcherism, Czech-style: Transition to Capitalism in the Czech Republic. *Telos*. 1992, vol. 1992, no. 94, s. 108-109.

⁹⁹ RAMEŠ, Václav. *Trh bez přívlastků, nebo ekonomickou demokracií? Spory o podobu vlastnické transformace v porevolučním Československu: spory o podobu vlastnické transformace v*

za další úspěšnou artikulaci neoliberálního diskurzu.

Scénář ekonomické reformy byl Federálním shromážděním schválen 17. září 1990. Tzv. zákon o malé privatizaci, neboli zákon č. 427/1990 Sb., byl schválen v roce 1990 a na začátku roku 1991 se dala malá privatizace do pohybu a pokračovala až do roku 1993. Jednalo se o dražbu malých provozoven. Tzv. zákon o velké privatizaci, neboli zákon č. Zákon č. 92/1991 Sb., byl schválen o rok později a velká privatizace následně proběhla ve dvou vlnách, první v roce 1992 a druhá v roce 1994. Jako způsob velkého přesunu majetku z rukou státu do rukou soukromníků byla zvolena kupónová privatizace propagovaná V. Klausem. Každý občan si mohl zakoupit kupónovou knížku a známku a v jednotlivých privatizačních kolech kupóny směnit za akcie podniků. Tento privatizační program mimo jiné přinesl V. Klausovi politický kapitál, a ODS v koalici s Křesťanskodemokratickou stranou tak zvítězila ve volbách 1992 a sestavila vládu v čele s V. Klausem.

Kupónová privatizace byla vychýlením od „hayekovského“ neoliberalismu a popírala Klausovu artikulaci trhu jakožto přirozeného, protože sama byla artificiální distribucí kapitálu. To V. Klaus reflektoval v následujícím výroku v roce 1995:

„Naše transformace byla unikátní kombinací intence a spontaneity, záměru a živelnosti. Intence však už dnes ubývá a narůstá váha spontánní evoluce. Krátkodobá výchylka od hayekovského procesu „spontánního řádu“ směrem k větší systémové konstruktivnosti je už za námi a i to představuje konec jedné transformační fáze – výrazný pokles systémotvorné úlohy státu (vlády i parlamentu) ospravedlňuje říci, že už jsme ve fázi posttransformační.“¹⁰⁰

Zapojení státu tak bylo omluvitelné, protože připravoval ideální podmínky pro přechod na tržní ekonomiku. To znamenalo vytvořit konkurenční prostředí a tržní subjekty, které v něm budou moct soupeřit.

4.3 Úloha státu

Poslední část této kapitoly se zaměří na proměny úlohy státu s nástupem neoliberálního diskurzu v České republice. Tato podkapitola bude zaměřená více na institucionální projevy

porevolučním Československu. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2021, s. 19. ISBN 978-80-7285-258-1.

¹⁰⁰ KLAUS, Václav. Poznámky k dnešní fázi politické přeměny. Online. *Klaus.cz*. 2. 3. 1995. Dostupné z: <https://www.klaus.cz/clanky/1628>. [cit. 2024-06-27].

místo lingvistických. Úzce spjatý s proměňující se úlohou státu a především s ubývajícím sociálním státem je antikomunismus. Jelikož se neoliberální diskurz utvářel jako diskurz antagonistický, exkluze určitých prvků nebo jejich reartikulace byla určena pozicí těchto prvků v socialistickém diskurzu, vůči kterému se ten neoliberální vymezoval.

V oblasti sociálního státu je evidentní největší rozpor mezi slovy V. Klause a jeho činy, kvůli čemuž byl mnohokrát kritizován neoliberálními ekonomy za nedostatečné dodržování neoliberální doktríny.¹⁰¹ Rétorika V. Klause se sice vyznačovala tržním fundamentalismem, ale v realitě bylo během vlády ODS, kdy byl v premiérském křesle, zachováno mnoho komponentů sociálního státu nebo státních zásahů. Spustila se sice rozsáhlá privatizace, stejně jako deregulace a liberalizace cen, ale například u bydlení nedošlo k deregulaci a nájmy byly dále regulovány. I po vítězství ODS v parlamentních volbách 1992 byl v parlamentu zablokován návrh ODA o zvýšení nájmu.¹⁰² Vysoké školy zůstaly bez školného a zachováno bylo i veřejné zdravotnictví. Přestože se tedy Václav Klaus mnohokrát odkazoval k Margaret Thatcherové a jejím neoliberálním reformám ve Velké Británii, nebyl tak ortodoxním následovatelem neoliberálních politik. Mnoho autorů tak V. Klause označuje spíše za pragmatického monetaristu.¹⁰³¹⁰⁴ Z pohledu diskurzivní teorie Ch. Mouffe a E. Laclau však odklon od neoliberální doktríny a zavedení určitých komponentů sociálního státu může značit o snaze neoliberálního diskurzu zakomponovat zájmy ostatních segmentů společnosti, aby byla neoliberální hegemonie úspěšná. Určitá forma sociálního státu usnadňovala masovější přijetí neoliberalismu v českém prostředí.

Ani v tématu nezaměstnanosti se V. Klaus a vláda ODS neřídili klasickými neoliberálními poučkami, které dávaly prioritu kontrole inflace a nikoliv nezaměstnanosti. Nezaměstnanost v ČR mezi roky 1993-1996 klesala a nárůst přišel až od roku 1997, kdy země prožila malou recesi.¹⁰⁵

¹⁰¹ PRUSHANKIN, Keith. Neoliberalism or Else: The Discursive Foundations of Neoliberal Populism in the Czech Republic. *Czech Journal of International Relations*. 2023, vol. 58, no. 2, s. 48.

¹⁰² RUTLAND, Peter. Thatcherism, Czech-style: Transition to Capitalism in the Czech Republic. *Telos*. 1992, vol. 1992, no. 94, s. 125.

¹⁰³ PRUSHANKIN, Keith. Neoliberalism or Else: The Discursive Foundations of Neoliberal Populism in the Czech Republic. *Czech Journal of International Relations*. 2023, vol. 58, no. 2, s. 48.

¹⁰⁴ RUTLAND, Peter. Thatcherism, Czech-style: Transition to Capitalism in the Czech Republic. *Telos*. 1992, vol. 1992, no. 94, s. 125.

¹⁰⁵ ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. *Trh práce a nezaměstnanost - 1993-2006*. Online. 2007. Dostupné z: <https://csu.gov.cz/rychle-informace/trh-prace-a-nezamestnanost-1993-2006-703bsnbs4f>. [cit. 2024-06.-25].

Co se týče sociálního zabezpečení, byly zavedeny různé formy státní podpory. V porevolučních letech 1990-1992 byl zaveden koncept minimální mzdy a životního minima. Bylo zavedeno schéma pojištění v nezaměstnanosti. Roku 1994 bylo zákonem č. 42/1994 Sb. zavedeno dobrovolné penzijní připojištění vykonávané penzijními fondy, vedenými jako akciové společnosti. Roku 1995 pak vešly v platnost a) zákon č. 155/1995 Sb. o důchodovém pojištění a b) zákon č. 117/1995 Sb. o státní sociální podpoře.

Koncept životního minima se stal důležitým nástrojem určování nároku na dávky. Zde je možné identifikovat určitý neoliberální posun k individualizaci zodpovědnosti a předpokladu aktivní účasti na trhu každého schopného občana. Životní minimum je například využito ve zmíněném zákoně o státní sociální podpoře, a to konkrétně u příspěvku na dítě a porodného, nebo dále pak u příspěvku na bydlení. Testováním příjmů a majetku se tak systém dávek měl zaměřit na „skutečně potřebné“ a zamezit tak jejich propadu do pásma chudoby. Počet oprávněných uživatelů dávek se tím snižoval, a snižovaly se tak i státní výdaje na sociální zabezpečení. Poskytování hmotné pomoci v nezaměstnanosti začalo být zároveň podmiňováno aktivní snahou opětovně se zapojit do trhu práce. Jan Keller v této souvislosti hovoří o nárůstu *prekérní práce* neboli neplnohodnotných a nejistých forem práce, které jsou nezaměstnaní lidé nuceni vzít, a které mnohokrát končí opětovným nezaměstnáním.¹⁰⁶

I přes četná obvinění V. Klause za nedodržování neoliberálních doktrín je však nezbytné přihlédnout i k dalším aspektům budování hegemonie. Jak bylo vysvětleno ve druhé kapitole této práce, diskurz se stává hegemonním úspěšnou integrací zájmů ostatních sociálních skupin. Pokud by neoliberální diskurz nenabízel žádné pojetí sociálního státu, je možné, že by v České republice nenašel tolik zastánců. Dokud jsou dodržovány hlavní zájmy neoliberalismu, dá se hovořit o nástupu jeho hegemonie i přes určité ústupky, které byly podniknuty v oblasti sociálního státu. Dále je důležité zmínit, že Klausův program ekonomických reforem byl od počátku formulován jako specificky „česká cesta“ ke kapitalismu. Vláda V. Klause a ODS byla označena za období „národního neoliberalismu“, který skončil až s nástupem ČSSD v čele s Milošem Zemanem, kteří Českou republiku přeorientovali na „globální neoliberalismus“. Tím, že V. Klaus vyzdvihoval nutnost vytvoření české kapitalistické třídy a upřednostňoval český kapitál na úkor zahraničního,

¹⁰⁶ KELLER, Jan. *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti: sociální struktura postindustriální společnosti*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011, s. 25-26. Studie (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-044-5.

zahrnul do českého neoliberálního diskurzu národnostní prvek, kterému je v Gramsciovi teorii hegemonie přikládán velký význam.

4.4 Závěr

Neoliberální diskurz se v ČSFR začal šířit již brzy po revoluci a velkou zásluhu na tom měl V. Klaus. Trh byl artikulován jako přirozený a spravedlivý, demokracie byla úzce provázána s tržní ekonomikou a společnost byla v neoliberálním diskurzu pojata jako uskupení tržních individuí konajících ve svůj prospěch. S individualismem přišla též individualizace zodpovědnosti. Na úrovni českých politických elit byl konsenzus o zavedení tržní ekonomiky napříč politickým spektrem a minimum osobností se vyjadřovalo kriticky. Existovaly však odlišná pojetí trhu, než bylo to Klausovo – např. Valtr Komárek a Miloš Zeman opakovaně zpochybňovali artikulaci trhu jakožto jediného spravedlivého mechanismu alokace zdrojů, aniž by však popřeli tržní ekonomiku jako takovou. Existovaly i další osobnosti, které nabourávaly neoliberální artikulace, např. Pavel Mertlík. Petr Uhl byl pak na politické scéně jedním z mála, kdo kompletně odmítal tržní ekonomiku a místo toho propagoval socialistický diskurz. Zároveň však i u něj bylo možné vidět odmítnutí komunismu a snahu reartikulovat prvky socialistického diskurzu ve snaze ho separovat od minulého režimu.

V oblasti privatizace existovaly dva tábory, jeden propagující rychlou privatizaci soustředěnou na domácí kapitál a druhý propagující postupné ekonomické reformy a spolupráci se zahraničním kapitálem. Vybrána byla rychlá privatizace, a přednost byl tak dán národnímu zájmu pojatému jako vytvoření české kapitalistické třídy a ochránění domácích podniků.

V oblasti sociálního státu se V. Klaus a vláda ODS odklonili od neoliberální doktríny. Sociální stát byl transformován, ale ze „záchranné sítě“ toho mnoho zůstalo ve formách dávek, veřejného zdravotnictví i vysokých škol bez školného. Též byla udržována nízká míra nezaměstnanosti. Toto se ale dá zároveň interpretovat jako zakomponování zájmů ostatních sociálních skupin do neoliberálního diskurzu, které je nezbytné, pokud má být hegemonie úspěšná. Sociální dávky zároveň přestaly být univerzální a byly provázány s konceptem životního minima a aktivní účastí na pracovním trhu, což vypovídá o jejich neoliberální proměně.

5. Neoliberální diskurz ve Španělském království

Španělský přechod k demokracii započal po smrti Francisco Franca roku 1975. Na rozdíl od případu ČR (respektive ČSFR) zde nejsou jako výchozí bod analýzy neoliberálního diskurzu vybrány roky ihned po revoluci, ale až rok 1982, který je všeobecně považován za konec přechodného období a pokračování konsolidace demokracie. První španělské svobodné volby proběhly již roku 1977 a o rok později byla přijata nová španělská ústava, avšak politická nestabilita pokračovala a vyvrcholila roku 1981 nepovedeným pučem zosnovaným vojenskými veliteli, který byl posledním pokusem o navrácení frankistického režimu. Roku 1982 proběhly předčasné volby, jejichž vítězem se stala Španělská socialistická dělnická strana (PSOE), čímž započala socialistická vláda ve Španělsku, která trvala až do roku 1996 a která s sebou přinesla rozšíření nejen socialistického, ale právě i neoliberálního diskurzu.¹⁰⁷

5.1 Ekonomické uspořádání společnosti

Neoliberální a volnotržní myšlenky nebyly po revoluci pro Španělsko novinkou. Francova diktatura byla sice založena na antiliberalismu, ale pluralismus ekonomických myšlenek byl tolerován, a po jednoznačném neúspěchu Francovy autarkické ekonomické strategie bylo do vlády přivedeno několik liberálních ekonomů. Již roku 1959 tak Francova vláda přijala stabilizační program Mezinárodního měnového fondu založený na liberalizaci obchodu a otevření se zahraničním investorům. Za Francova režimu se tak objevila vlivná skupina liberálních technokratů v oblasti financí a obchodu a jejich vliv nepoklesl ani po přechodu k demokracii a vítězství PSOE. Naopak i vláda PSOE se spoléhala na Výzkumné centrum Centrální banky, které bylo místem propojujícím finance, akademii a vládu a též domovem neoliberálních myšlenek. Pocházeli z něj dva po sobě sloužící ministři financí a hospodářství, totiž Miguel Boyer a Carlos Solchaga, kteří byli ve vládě PSOE hlavními propagátory neoliberálního diskurzu.¹⁰⁸

V artikulaci ekonomického uspořádání společnosti a dalších prvků, jako je svoboda či demokracie, se tak střetávalo socialistické založení členů PSOE s ekonomickým přesvědčením socialistických ministrů financí a ekonomiky o užitečnosti neoliberálních politik.

¹⁰⁷ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 33. ISBN 978-0190600396.

¹⁰⁸ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 39-42. ISBN 978-0190600396.

5.1.1 Trh jako nezbytnost

Po konci Francova režimu přešla vláda do rukou Unie demokratického středu (UCD). Cornel Ban uvádí, že se UCD inspirovala neoklasickou ekonomikou a německým ordoliberalismem, a přechod k demokracii byl tak veden snahou institucionalizovat tržně orientovaná pravidla.¹⁰⁹ Naopak PSOE ve svém programu k volbám 1982 slibovala socialisticky orientované reformy, které měly mimo jiné vytvořit osm set tisíc pracovních míst a zavést větší redistribuci příjmů. Zároveň však již v minulých letech, po neúspěchu u voleb 1979, byl program strany revidován, byly odstraněny zmínky o marxismu a strana se snažila působit umírněnějším dojmem. Některé socialistické požadavky si ale zachovala.¹¹⁰

Ve Španělsku se tak objevily mezi politickými elitami všemožné artikulace ekonomického uspořádání, které přisuzovaly jak trhu, tak státním intervencím různou míru potřeby. Lídři Felipe González, generální tajemník PSOE a od roku 1982 do roku 1996 předseda vlády, a Alfonso Guerra, až do roku 1991 místopředseda vlády, se snažili z PSOE udělat novou centristickou stranu přitažlivou pro větší škálu voličů, a tak byli ochotni kombinovat určité tržní mechanismy se státním intervencionismem.¹¹¹

„V době krize je pravicová vláda obzvláště zhoubná, protože je připravena obětovat všechny hodnoty sociální spravedlnosti ve prospěch slepého mechanismu trhu a privilegií.“¹¹²

V tomto výroku z roku 1985 Felipe González staví sociální spravedlnost nad volný trh a zároveň trh popisuje jako „slepý“, což je artikulace vzdálená představě spravedlivého trhu. Zároveň však tržní mechanismy neodmítal, jak ilustruje následující výrok:

„Konzervativci mají dvě myšlenky: trh a deregulaci. Hájíme trh, chceme se vyhnout zbytečnému intervencionismu a prosazujeme právní a administrativní zjednodušení. To však k vybudování Evropy nestačí. Sociálnědemokratická myšlenka hájí trh, ale jde nad jeho

¹⁰⁹ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 115. ISBN 978-0190600396.

¹¹⁰ SHARE, Donald. Spain: Socialists as neoliberals. *Socialist Review*, 1988, vol. 18, no. 1, s. 44.

¹¹¹ CELSO, Anthony N. Neo-Liberal Renovación, Democratic Transition, and Fragmentation: The Fall of Spain's Socialist Hegemony. In: RIMANELLI, Marco (ed.). *Comparative Democratization and Peaceful Change in Single-Party-Dominant Countries*. New York: St. Martin's Press, 1999, s. 142-143. ISBN 978-0-312-29267-6.

¹¹² Entrevista con Felipe González. Online. *El País*. 3. 3. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/03/03/opinion/478652407_850215.html. [cit. 2024-07-23].

rámec. Bez solidarity to není možné. ¹¹³

González zde jednoznačně vyjadřuje, že PSOE přijala trh a nemá v plánu toto ekonomické uspořádání opustit. Projevuje i typicky neoliberální kritický postoj vůči státním intervencím, aniž by je ale kompletně odmítal. Zároveň však dává důraz na solidaritu, čímž reartikuluje trh tím, že kromě vztahu soutěživosti, který neoliberalismus tržnímu prostředí přisuzuje, nabízí vztah solidární.

Alfonso Guerra v letech po volbách 1982 využíval podobné rétoriky jako F. González a též nabízel střední cestu v podobě trhu se státními intervencemi.

„Nelze zůstat zaseknutý v řízení společnosti, v níž se nacházíme, takzvané společnosti volného trhu nebo kapitalistické společnosti, ale nelze se ani omezit na programovou čistotu a čekat na telefonát v den, kdy dojde k revoluci. Mezi těmito dvěma polohami je prostor pro socialistický politický projekt, v němž je mnoho nuancí. ¹¹⁴

A. Guerra ve výroku odmítá udávat i nadále ekonomice čistě volnotržní směr, ale zároveň odmítá i čistě socialistický program, protože nenabízí dostatek prostoru pro činnost v momentálním stavu společnosti. Socialistický politický projekt tak neartikuluje tak, že by se nutně kompletně rozcházel s tržní ekonomikou.

Přestože zprvu A. Guerra stál s F. Gonzálezem při posunu PSOE blíže k ideologickému centru, ke konci osmdesátých let začal bojovat proti neoliberálnímu proudu ve straně, reprezentovanému především C. Solchagou, M. Boyerem i jimi ovlivněným premiérem. On a jeho stoupenci, tzv. *guerristas*, se stali kritickým křídlem strany.¹¹⁵ Roku 1991 tak například nazval neoliberalismus následovně: *„(Neoliberalismus) je stará komodita, která už vytvořila mnoho nespravedlnosti v Evropě.* ¹¹⁶

¹¹³ RELEA, Francesc a MAURI, Luis. Felipe González afirma que el proyecto de la derecha conduciría a la desintegración de Europa. Online. *El País*. 7. 3. 1995. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1995/03/07/internacional/794530824_850215.html. [cit. 2024-07-23].

¹¹⁴ PRIETO, Joaquín. "No sería honesto afirmar que la OTAN coarta la soberanía española y que incrementa el peligro nuclear." Online. *El País*. 27. 7. 1984. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1984/07/27/espana/459727203_850215.html. [cit. 2024-07-23].

¹¹⁵ CHARI, Raj S. Spanish socialists, privatising the right way? *West European Politics*. 1998, vol. 21, no. 4, s. 164.

¹¹⁶ Guerra dice en Brasil que el neoliberalismo es "una mercancía vieja." Online. *El País*. 20. 11. 1991. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1991/11/20/espana/690591602_850215.html. [cit. 2024-07-23].

A. Guerra neopustil koncept trhu jako takový, ale začal dávat větší důraz na zapojení státu a vyvážení nerovností, které se v tržním prostředí vyskytují, ale trh je není schopen sám napravit, jak vyjádřil například v následujícím úryvku z roku 1993: „*Trh sám o sobě není schopen uspokojit poptávku po sociální péči. Státní opatření jsou zárukou nápravy nerovností a nespravedlností, které se v naší společnosti vyskytují*“.¹¹⁷ Zároveň se ve svém článku *Socialism and Economics* z téhož roku snažil najít novou artikulaci pro tržní uspořádání, které by balancovalo síly trhu a nápravné síly státních intervencí: „*V rámci syntézy je třeba uvažovat o novém pojetí tržního socialismu, který spojuje efektivní instrumentální funkci trhu s vyrovnávací, přerozdělovací a kompenzační úlohou státu.*“¹¹⁸ Ve své artikulaci ekonomického uspořádání dochází k tržnímu socialismu, který by kombinoval efektivitu trhu s intervencemi státu, které by měly zajistit vyrovnání a redistribuci majetku tam, kde trh selhal. Klíčové jsou další odstavce jeho článku, ve kterých upozorňuje, že socialistický přístup k využívání trhu musí být *multidimenzionální*. Definuje konkrétně tři dimenze, které nesmí být opomenuty: ekonomická, která má zajistit produktivitu a efektivitu; sociální, která má zajistit co největší možnou rovnost; a ekologická, která má usilovat o zachování životního prostředí.¹¹⁹ Obohacuje tím běžnou artikulaci trhu, která se zabývá pouze efektivní redistribucí majetku a spoléhá na schopnost trhu spravedlivě odměnit snahu tržních účastníků, a nesoustředí se proto na rovný výsledek.

V devadesátých letech též vyšel ideologický manifest Programa 2000, který měl PSOE přiblížit zpět k socialistickým hodnotám a též k odborům, se kterými se během osmdesátých let rozešla (více viz. 5.3). A. Guerra byl jeho velkým podporovatel. Guerrův vliv ve vládě však skončil r. 1991 po korupčním skandálu zahrnujícím jeho bratra, kvůli kterému byl nucen rezignovat na pozici místopředsedy vlády.¹²⁰

Jedním z nejvíce prominentních a brzkých kritiků volnotržního ekonomického uspořádání byl Nicolás Redondo, generální tajemník Všeobecného odborového svazu

¹¹⁷ Guerra sostiene que el mercado por sí solo no atiende las demandas sociales. Online. *El País*. 3. 11. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/11/03/espana/752281201_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹¹⁸ GUERRA, Alfonso. *Socialism and Economics. Socialism of the Future*. 1993, vol. 1, no. 2, s. 118.

¹¹⁹ GUERRA, Alfonso. *Socialism and Economics. Socialism of the Future*. 1993, vol. 1, no. 2, s. 118.

¹²⁰ CELSO, Anthony N. Neo-Liberal Renovación, Democratic Transition, and Fragmentation: The Fall of Spain's Socialist Hegemony. In: RIMANELLI, Marco (ed.). *Comparative Democratization and Peaceful Change in Single-Party-Dominant Countries*. New York: St. Martin's Press, 1999, s. 147-148. ISBN 978-0-312-29267-6.

pracovníků (UGT) v letech 1976-1994 a poslanec za PSOE v letech 1977-1987. Již brzy po volbách začal kritizovat PSOE za opatření týkající se zaměstnanosti, sociálních dávek i nenásledování socialistických hodnot a ideálů. V kontextu projektu reformy sociálního zabezpečení se roku 1985 vyjádřil například takto:

„Musíme co nejrozhodněji prohlásit, že krizi nezpůsobil sociální stát, který se ve Španělsku, pokud vůbec kdy existoval, projevoval minimálně, ale implementace nepodporující hospodářská politiky, která prosazuje divoký liberalismus a neomezenou konkurenci jako jediné zásady hospodářského rozvoje.“¹²¹

Prohlášením, že krizi nezpůsobil sociální stát, reaguje na obviňování sociálních opatření z přílišné drahosti a zhoršování ekonomické situace. Naopak obviňuje vládní hospodářskou politiku za ekonomické nezdary, konkrétně její liberální a konkurenční opatření. Velká část politické elity naopak zdůrazňovala nezbytnost zvýšení konkurenceschopnosti Španělska jako léku na nezaměstnanost a špatnou ekonomickou situaci. N. Redondo zde přidává konkurenci přívlastek „neomezená“, tudíž vztah konkurence neodmítá jako takový, ale spíše vyjadřuje nezbytnost konkurenční prostředí omezovat.

Hlavními kritiky přílišného státního intervencionismu pak byli především M. Boyer a C. Solchaga, přestože i oni uznávali jeho nezbytnost v některých ohledech. C. Solchaga se o nutnosti zmenšit omezování volného trhu státem zmínil například r. 1991: *„Je ale pravda, že jsme ještě neočistili některé naše intervencionistické praktiky, a v tomto smyslu by role státu měla být menší.“¹²²*

M. Boyer reflektoval státní intervence, které probíhali v době, kdy byl ministrem ekonomiky a financí, v následujícím výroku z r. 1996:

„Za mých časů například nezbyvalo nic jiného než provést průmyslovou přestavbu, což vyžadovalo státní zásahy a přijetí vyšších deficitů. Dnes je třeba stát zbavit mnoha

¹²¹ Nicolás Redondo critica las posturas neoliberales ante la asamblea de la OIT. Online. *El País*. 22. 6. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/06/22/economia/488239218_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹²² MISSÉ, Andreu. "Convendría que el papel del Estado fuera menor." Online. *El País*. 19. 5. 1991. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1996/02/14/espana/824252424_850215.html. [cit. 2024-07-27].

neefektivních úkolů, které dělá a které by dělat neměl.“¹²³

M. Boyer zde přiznává nezbytnost státních zásahů v osmdesátých letech, která dle něj pramenila z nutnosti provést průmyslovou přestavbu. Blíží se tím neoliberálnímu diskurzu, který kritizuje státní zásahy, ale zároveň je využívá v momentech, kdy jsou prospěšné pro udržení tržní soutěživosti a zavedení tržního prostředí.

5.1.2 Individualizace zodpovědnosti

Jedním ze základních stavebních kamenů neoliberální společnosti je individualismus a s ním spojená individualizace zodpovědnosti, která přisuzuje veškerou odpovědnost za zdary či nezdary jednotlivým občanům. Podobně ale jako ve španělském politickém diskurzu chyběla neoliberální artikulace trhu jako spravedlivého arbitra, chybí i apel na individuální zodpovědnost subjektů. To úzce souvisí s přesvědčením socialistů o tom, že by plnění určitých potřeb jedinců – např. vzdělávání, zdravotnictví nebo bydlení – mělo být garantováno státem. Individualizace zodpovědnosti je tak mnohokrát nahrazena naopak sliby o státním zapojení, jak je vidět například ve výroku F. Gonzáleze z roku 1982, kde mluví o tom, co by případné zvolení socialistů přineslo:

„Nástup socialistů do vlády s sebou musí přinést impuls k regeneraci veřejnosti a kolektivní naději, na níž budou založeny úspěchy naší vlády: boj proti nezaměstnanosti, překonávání nerovností, rozvoj ústavy, mezinárodní politika atd.“¹²⁴

F. González spojuje zvolení socialistů s impulsem k regeneraci veřejnosti a kolektivní naději. Zmiňuje cíle, na kterých má jejich strana v plánu pracovat, jako například překonání nerovností nebo boj proti nezaměstnanosti. Zaprvé tak implicitně slibuje větší státní zapojení ve snaze tyto cíle naplnit, zadruhé v této jeho vidině společnosti naprosto chybí apel na individuální zodpovědnost za vlastní blahobyť.

A. Guerra pak budoucí cíle socialismu shrnul na konferenci roku 1992: „*Naším*

¹²³ NOCEDA, Miguel Ángel. "Ya no suscribo el proyecto del PSOE, voy a dar me de baja." Online. *El País*. 14. 2. 1996. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1996/02/14/espana/824252424_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹²⁴ GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. España merece la esperanza. Online. *El País*. 8. 10. 1982. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1982/10/08/espana/402879604_850215.html. [cit. 2024-07-23].

*budoucím úkolem bude odstranit všechny pozůstatky nadvlády nad člověkem, usilovat o překonání chudoby a marginalizace a rozšířit kulturu, vzdělání a osobní požitky.*¹²⁵ A. Guerra tak artikuluje cíle socialismu ještě radikálněji než F. González a hovoří mimo jiné i o rozšíření osobních požitků. Už jen jeho využití množného čísla napovídá, že si cestu k těmto cílům představuje kolektivně. Tento výrok však přišel až poté, co A. Guerra odstoupil z pozice místopředsedy španělské vlády a zůstal pouze na pozici zástupce generálního tajemníka PSOE.

Jeden ze základních projevů neoliberálního diskurzu, totiž individualizace zodpovědnosti, se tak ve španělském politickém diskurzu 80. a 90. let příliš nevyskytoval. Výjimku však tvořily výroky především C. Solchagy z devadesátých let o nezaměstnaných jedincích, které se uchylovaly mimo jiné k rétorice parazitismu. Tato rétorika bude probrána v kapitole 5.3, která se více věnuje reformám pracovního trhu.

5.1.3 Demokracie a svoboda

Dalším bodem srovnání politického neoliberálního diskurzu v České republice a ve Španělském království je artikulace demokracie a svobody. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, ještě před volebním úspěchem PSOE, který se stal roku 1982, artikuloval F. González demokracii i svobodu v socialistickém diskurzu. Roku 1980 promluvil o své vizi svobody takto:

*„Hovoříme-li však o lidských právech, nemůžeme se omezit pouze na aspekt individuálních práv, neboť ta nemají smysl, pokud nejsou založena na spravedlivém pojetí socioekonomických vztahů. Svobody je stále poskrovnu, ale právo na práci, na vzdělání nebo na zdraví, abychom uvedli několik příkladů, je také ignorováno.“*¹²⁶

F. González v tomto výroku odmítá neoliberální artikulaci práv, která se zaměřuje na individuální práva. Naopak podmiňuje individuální práva spravedlností na úrovni socioekonomických vztahů, což je typické pro socialistický diskurz. Zdůrazňuje práva, která

¹²⁵ ILLAN, Menchu. Guerra propone desviar parte del gasto militar a inversiones ecológicas y sociales. Online. *El País*. 1992. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1992/06/12/espana/708300009_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹²⁶ GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. La Conferencia de Madrid. Online. *El País*. 1980. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1980/09/10/internacional/337384806_850215.html. [cit. 2024-07-24].

jsou v liberálním i neoliberálním diskurzu většinou opomíjena a jsou naopak provázána s vlastní schopností si tyto věci – práci, vzdělání – zajistit. Zároveň však tato práva nutně nezahrnuje pod jím zmiňovanou svobodu.

Jasněji propojuje svobodu se socialismem A. Guerra ve svém článku *The Old and the New Socialism*:

„Ideály socialismu ztělesňují ty nejsilnější touhy po civilizovaném pokroku směrem k formám společenského života, které budou pevněji a důsledněji založeny na kritériích svobody, rovnosti, harmonie a společenské rovnováhy.“¹²⁷

A. Guerra zde artikuluje ideály socialismu jako společnost založenou na rovnosti, svobodě, harmonii a rovnováze, což bylo v roce vydání tohoto článku, totiž roce 1992, neobvyklé ve společnosti zaměřující se především na svobodu individuální a negativní.

Jinou artikulaci svobody i rovnosti, vzdorující státnímu zapojení, nabízeli naopak ministrové financí a ekonomiky M. Boyer i C. Solchaga. První jmenovaný, který byl ministrem během první vlády PSOE v letech 1982 až 1985, se vyjadřoval o rovnosti a svobodě následovně:

„Určitá míra ekonomické nerovnosti je nevyhnutelná a může být dokonce stimulační, jak ukazují sovětské nebo čínské revoluční zkušenosti: absolutní rovnost, nedostatek materiálních stimulů, způsobují, že ekonomický mechanismus nefunguje. Základní myšlenkou socialistů je nepřipustit větší nerovnost, než je nezbytně nutné pro zlepšení společnosti jako celku; pravice připouští nadměrnou a neodůvodněnou nerovnost, například nerovnost příležitostí s ekonomickými kořeny. (...) Být plně oddán ideálům větší rovnosti a svobody s sebou nutně nepřináší důvod hlásit se k receptům minulosti; recepty znárodnění a zestátnění se ukázaly jako chybné. Nekonečně se rozšiřující stát nepřináší přijatelnou modifikaci společnosti, nevytváří větší bohatství, neorganizuje lépe výrobu ani spotřebu ani nerozšiřuje svobodu.“¹²⁸

¹²⁷ GUERRA, Alfonso. *The Old and the New Socialism. Socialism of the Future*. 1992, vol. 1, no. 1, s. 18.

¹²⁸ ESTEFANÍA, Joaquín. "Cada vez me siento más socialista y más heterodoxo." Online. *El País*. 14. 10. 1984. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1984/10/14/economia/466556418_850215.html. [cit. 2024-07-25].

M. Boyer v tomto útržku z rozhovoru z roku 1984 artikuluje rovnost odlišně, než je pro socialistický diskurz typické. V první části úryvku reartikuluje ekonomickou nerovnost, typicky viděnou socialistickým diskurzem jako nežádoucí, jako neodvratnou až prospěšnou v rámci zlepšení společnosti jako celku. Na základě historické zkušenosti nevidí možnost funkčního ekonomického mechanismu v absolutně rovné společnosti a bez materiálních stimulů, a částečně tak ztrácuje typickou socialistickou vidinu rovnostářské společnosti založené na společném vlastnictví výrobních prostředků. Ve druhé části výroku pak odmítá expanzi státu i znárodnění jako nefunkční. To na jednu stranu nezapadá do typicky socialistického či marxistického diskurzu, na druhou stranu se může jednat o jeho reartikulaci ve snaze najít efektivnější cesty k socialistickým hodnotám. Klíčově zde artikuluje jako žádoucí cíl větší bohatství a nikoliv větší blahobyť. V celém tomto výroku tak používá na poměrování funkčnosti společnosti především ekonomické parametry.

C. Solchaga, který nastoupil na pozici ministra financí a ekonomiky po M. Boyerovi, nabízí radikálnější separaci svobody a socialistického diskurzu ve svém projevu ve Federálním výboru PSOE z roku 1991.

„Je totiž moudré a výstižné poznamenat, jak to učinil Alfonso, že existovala místa, kde trh fungoval, a byly to diktatury a nebyla tam svoboda, ale neméně výstižné je říci, že tam, kde nebyl trh, nikdy nebyla svoboda, nikdy. Neexistuje jediný historický příklad společnosti, která by byla organizována bez trhu ve smyslu soukromé iniciativy, vlastnictví výrobních prostředků, částečně společenského, ale alespoň částečně soukromého, a která by dala vzniknout svobodné společnosti s volebním právem, se svobodnými politickými stranami, s právem na vyjádření názoru a s respektováním lidských práv. (...) Ale ne skrze staré předsudky proti maximálnímu využití svobody, ne skrze neschopnost přijmout skutečnost, že svoboda stojí v dějinách člověka a v hodnotách, které hájíme, před socialismem a nad ním, a ne skrze zdrženlivost vůči spontánnímu řádu trhu, který může být, a nepochybně je, často nespravedlivý a neuspokojivý, ale proto jsme tady, abychom ho napravili, ale přijali ho jako naprosto zásadní součást rozvoje svobody člověka.“¹²⁹

C. Solchaga podobně jako M. Boyer v předchozím úryvku používá historickou zkušenost nefunkčnosti netržního ekonomického uspořádání jako odůvodnění nezbytnosti trhu pro

¹²⁹ "La libertad está por encima del socialismo." Online. *El País*. 20. 10. 1991. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1991/10/20/espana/687913215_850215.html. [cit. 2024-07-25].

rozšíření svobody. Stěžejní je jeho poznámka o „alespoň částečně soukromém“ vlastnictví výrobních prostředků, pokud má společnost dosáhnout svobody. Podobně jako Boyer tím i Solchaga zamítá ideální ekonomické uspořádání společnosti tak, jak ho artikuluje socialistický diskurz, totiž jako ekonomické uspořádání založené na společném vlastnictví výrobních prostředků. Další pozoruhodná část jeho výroku je jeho artikulace svobody, ve které se soustředí především na svobodu politickou vyjádřenou svobodnými volbami, svobodnými politickými stranami a svobodným názorem. Přestože se zmiňuje o lidských právech, na rozdíl od F. Gonzáleze nepřibližuje jejich obsah. V druhé části úryvku z proslovu pak mluví o cestě, skrz kterou by socialisté měli, respektive neměli, hájit své hodnoty a ideály. Pozoruhodné je, že na rozdíl od jiných představitelů PSOE neartikuluje svobodu jako inherentní socialismu, ale jako nadřazenou socialismu. Neprojuje svobodu nutně s tržním uspořádáním, ale zároveň podmiňuje její rozvoj existencí trhu, čímž se přibližuje neoliberálnímu diskurzu více než tomu socialistickému.

Další artikulaci svobody a rovnosti, ale též demokracie, nabízí následující Solchagův výrok z roku 1993:

„Vím, že PSOE měla historicky daleko ke komunismu a nikdy neobhajovala systém, jako byl sovětský, který si nikdy nepletla se socialismem. Je však také pravda, že mezi socialisty nikdy nechyběli ti, kteří věřili, že princip rovnosti je nadřazen principu svobody nebo že rovnost je možná bez ohledu na efektivitu. Nechybějí mezi námi ani ti, kteří si pletou trh s kapitalismem a kteří považují za obtížné sladit demokratickou tendenci k rovnosti a boj proti nespravedlnosti a chudobě s potřebou uznat osobní úsilí a zásluhy tím, že se mezi jednotlivci zachovají hybné síly ekonomické a sociální transformace.“¹³⁰

Zde C. Solchaga zaprvé jasně odděluje socialistický diskurz PSOE od komunismu a od komunistických nebo socialistických systémů. Dále opět artikuluje svobodu jako něco nadřazeného, tentokrát ne nad socialismem jako takovým, ale nad principem rovnosti, a nevidí je tedy jako něco nutně propojeného. Zároveň rovnost naopak propojuje s efektivitou. Demokracii v tomto výroku na jednu stranu artikuluje způsobem, který je bližší socialistickému diskurzu, neboť ji úzce propojuje s rovností a bojem proti nespravedlnosti a chudobě, ale zároveň se v tomto diskurzu snaží najít prostor pro trh, který by plnil funkci

¹³⁰ SOLCHAGA, Carlos. El debate en el seno del PSOE. Online. *El País*. 5. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/05/opinion/749775608_850215.html. [cit. 2024-07-25].

odměňování osobních zásluh jednotlivců. Snaží se tak vnést do socialistických artikulací neoliberální prvek tržních mechanismů.

Pokud se jedná o institucionalizaci těchto odlišných artikulací demokracie, PSOE se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let snažila aktivně zapojit do demokratizačního procesu ve Španělsku, který v letech 1975-1982 probíhal pod vedením UCD. V únoru 1979, pár měsíců před druhými svobodnými demokratickými volbami do španělského parlamentu, se F. González vyjádřil k úspěšnosti tohoto procesu ve svém článku následovně:

„Za zhoršení situace rodičího se demokratického systému může výhradně španělská pravice a zejména její manažer, UCD. Zatímco lid projevil řadu známek klidu a velkorysosti, španělská pravice prokázala svou neschopnost vést politickou změnu a sociálně-ekonomickou modernizaci, kterou Španělsko v této historické etapě potřebuje, a to v důsledku mentální blokády a morální sklerózy, kterou trpí jako přímý dědic autoritářství nedávné minulosti.“¹³¹

Z nedostatků tehdy čerstvě ustanovené španělské demokracie vinil UCD, především pak dědictví, které si odnášela z předchozího, autoritářského režimu. I přes tuto Gonzálezovu kritiku však vztah PSOE a UCD během demokratického přechodu a ustanovení demokratických institucí nebyl tak antagonistický, jak by tento výrok mohl naznačovat. PSOE samotná původně podporovala tzv. *ruptura democratica*, totiž *naprosté* demokratické oddělení od předchozího frankistického režimu, a kritizovala demokratický přechod vedený UCD v čele s Adolfem Suarezem, protože byl proveden z velké části za pomoci institucí ustanovených za frankistického režimu a lidmi, kteří sami častokrát v režimu zastávali pozici ve státní administrativě. R. 1976 PSOE na svém stranickém kongresu odmítla přijetí kapitalismu či jakékoliv jiné „jednoduché reformy systému“, a naopak si přála proměnit individuální vlastnictví výrobních prostředků ve vlastnictví kolektivní.¹³² Radikální byl i článek ústavy navrhovaný PSOE při jejím projednávání, který měl ze Španělska udělat republiku. Poté, co tento článek však v parlamentu ostatní strany zamítly, souhlasila i PSOE

¹³¹ GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. El apoyo del pueblo es nuestra fuerza. Online. *El País*. 25. 2. 1979. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1979/02/25/espana/288745204_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹³² SHARE, Donald. Spain: Socialists as neoliberals. *Socialist Review*, 1988, vol. 18, no. 1, s. 44-46.

s ustanovením parlamentní monarchie.¹³³ Podobně odstoupila během demokratizačního procesu i od svých zbylých radikálních požadavků, mimo jiné v rámci již zmíněné snahy o rozšíření voličské základny a posunutí strany směrem k ideologickému centru, a spokojila se tak nakonec s tzv. *ruptura negociada*, neboli *dohodnutým* demokratickým oddělením od předchozího režimu. Donald Share proto přechod k demokracii ve Španělsku vidí především jako produkt dohod mezi politickými elitami. Nejprve se dohodla UCD se zbytky frankistické pravice a poté se dohodla PSOE (a další demokratické opoziční strany) s UCD. Tyto dohody pak dodaly stranickým lídrům, v případě PSOE tedy F. Gonzálezovi, velkou důvěryhodnost a legitimitu.¹³⁴ Úspěch těchto dohod se projevil úspěšným přijetím zmíněné nové ústavy, která vešla v platnost na konci r. 1978 a která, jak ji popisuje Charles Powell, balancovala ekonomické preference pravice a levice – přijímala tržní ekonomiku a chránila soukromé vlastnictví, ale zároveň garantovala právo na stávku a slibovala množství sociálních služeb a sociálního zabezpečení.¹³⁵

Z tohoto pohledu by se tak dalo hovořit o tom, že PSOE přistoupila na institucionalizaci neoliberální artikulace demokracie doplněnou o prvky sociálního státu, případně že se pokusila zahrnout trh do svého vlastního socialistického diskurzu. Spokojila se též, i přes prvotní výhrady, s parlamentní monarchií jakožto státním uspořádáním a se zastupitelskou formou demokracie. Jedním z mála kritiků tohoto ideového kompromisu byl N. Redondo, který roku 1989 vyjádřil nespokojenost s nedostatečným prostorem pro participaci veřejnosti, která by demokracii prohloubila a oživila, v následujícím výroku: „*To, co mě hluboce mrzí, je, že po sedmi letech vlády socialistů není demokracie živější, bohatší, participativnější. Panuje určitá frustrace, určitý nezájem o veřejný život.*“¹³⁶

5.2 Privatizace a další ekonomická opatření

Jak již bylo zmíněno, PSOE šla do voleb 1982 s umírněnějším, ale stále sociálně zaměřeným programem, který sliboval především typicky keynesiánské stimulace ekonomiky, vytvoření

¹³³ POWELL, Charles. Spain: Transition by Transaction. In: BITAR, Sergio a LOWENTHAL, Abraham F. (ed.). *Democratic Transitions: Conversations with World Leaders*. Johns Hopkins University Press, 2015, s. 350. ISBN 978-14-2141-760-8.

¹³⁴ SHARE, Donald. Spain: Socialists as neoliberals. *Socialist Review*, 1988, vol. 18, no. 1, 44-45.

¹³⁵ POWELL, Charles. Spain: Transition by Transaction. In: BITAR, Sergio a LOWENTHAL, Abraham F. (ed.). *Democratic Transitions: Conversations with World Leaders*. Johns Hopkins University Press, 2015, s. 351. ISBN 978-14-2141-760-8.

¹³⁶ ESTERUELAS, Bosco. "El PSOE ha dejado de ser atractivo electoralmente hablando." Online. *El País*. 1989. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1989/08/01/economia/617925614_850215.html. [cit. 2024-07-26].

800 tisíc pracovních míst, větší redistribuci bohatství a zvýšení sociálních výdajů.¹³⁷ Španělsko se v té době nacházelo v nepříznivé ekonomické situaci – mělo nejhorší ekonomiku z OECD v oblastech inflace, nezaměstnanosti a externího dluhu.¹³⁸ Již před volbami tak předseda strany F. González shrnul plán PSOE následovně:

„Změna je zařídit, aby Španělsko fungovalo. (...) Vozidlo pokroku má jediný známý směr: vpřed, k modernosti a spravedlnosti. Právě tímto směrem se chce vydat většina Španělů, a proto je změna národním cílem bez ohledu na to, jaký názor může mít každý jednotlivec na to či ono opatření nebo na tempo pokroku.“¹³⁹

Změnu zde tak nepropojuje s redistribucí ani dalšími plánovanými reformami, ale s nejasně definovanou funkčností, moderností a spravedlností. Zároveň označuje změnu za národní cíl, a tím pádem by se dalo říci, že změna je Gonzálezovou snahou artikulovat sjednocující národní prvek ve španělském politickém diskurzu, se kterým by se mohlo propojit větší množství jednotlivců.

Po volbách, ve kterých PSOE zvítězila, se socialisté nacházeli v ideální situaci implementovat svůj volební program, jelikož žádná jiná strana se nezdála být životaschopnou alternativou. Vlivní technokraté z Centrální banky však viděli oddanost redistribuci a tvorbě pracovních míst jako neefektivní, tudíž škodlivou. Dle Anthony N. Celsa tak C. Solchaga přesvědčil F. Gonzálezze opustit plán o vytvoření 800 tisíc pracovních míst a M. Boyer udělal z inflace hlavní prioritu.¹⁴⁰ Nezaměstnanost se tak stala pro PSOE až druhořadým problémem, a to přestože narůstala, až dosáhla na konci roku 1983 osmnácti procent. Vláda PSOE, navzdory svému programu, přijala klasický stabilizační balíček Mezinárodního měnového fondu, zaměřující se na snížení veřejných výdajů, a to skrz deregulaci finančního sektoru, liberalizaci trhu práce mimo jiné zavedením krátkodobých

¹³⁷ SHARE, Donald. Spain: Socialists as neoliberals. *Socialist Review*, 1988, vol. 18, no. 1, s. 42.

¹³⁸ SERFATY, Meir. Spain's Socialists: A New Center Party? *Current History*. 1984, vol. 83, no. 492, s. 168.

¹³⁹ GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. España merece la esperanza. Online. *El País*. 8. 10. 1982. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1982/10/08/espana/402879604_850215.html. [cit. 2024-07-23].

¹⁴⁰ CELSO, Anthony N. Neo-Liberal Renovación, Democratic Transition, and Fragmentation: The Fall of Spain's Socialist Hegemony. In: RIMANELLI, Marco (ed.). *Comparative Democratization and Peaceful Change in Single-Party-Dominant Countries*. New York: St. Martin's Press, 1999, s. 145. ISBN 978-0-312-29267-6.

smluv a také privatizaci nebo restrukturalizaci ztrátových firem.¹⁴¹

N. Redondo zhodnotil první roky PSOE ve vládě následujícím výrokiem z roku 1985:

„Minulý rok byl pro pracující rokem obětí. Zajímalo by mě, zda jsme na správné cestě. Chápu, že existují ekonomické imperativy, které jsou zde, a že mohou existovat sociální požadavky, které není možné splnit. Ale má nyní ekonomická oběť sociální protějšek? Protože tady hrozí, že budeme vyhrávat bitvy v ekonomické oblasti a prohrávat je v oblasti sociální a politické. Pokud musíme provádět politiku úspor, ať je pro všechny – což si nemyslím – a ať je za to výrazná sociální kompenzace.“¹⁴²

N. Redondo se v tomto výroku zaměřuje především na pracující lid a na oběti, které musel podstoupit – v tomto případě myslí především reformu sociálního zabezpečení, která zahrnovala snížení výdajů sociálního zabezpečení i ztížení podmínek pro penzijní benefity či zavedení soukromých penzijních fondů. Uznává existenci ekonomických imperativů – nutnost snížit inflaci, zvýšit ekonomickou výkonnost atd. -, ale požaduje za oběti, provedené ve jméno těchto imperativů, sociální kompenzaci. Tento výrok je zajímavý zaprvé tím, že nepropojuje ekonomická vítězství s vítězstvími politickými či sociálními, a odmítá tím, že by zlepšení ekonomické situace muselo nutně vést ke zlepšení i ostatních aspektů společnosti. Dále požaduje, aby se úsporná opatření dotkla všech a jejich výsledek prospíval všem, což se dle něj momentálně neděje – připomíná tím, že by břemeno ekonomických opatření mělo dopadnout i na bohatší části společnosti a nejen na pracující. Nejdůležitější je pak to, že výměnou za ekonomické oběti jednotlivců vůbec požaduje sociální kompenzace – jasně tím odporuje neoliberalnímu diskurzu, který veškerou zodpovědnost za osobní blahobyť přenáší na jednotlivce individualizací zodpovědnosti.

O období ekonomických úsporných opatření se roku 1985 vyjádřil i M. Boyer:

„Po utažení opasků v důsledku dramatických úprav, které jsme museli provést, vstupujeme do období normalizace, v němž musíme více spotřebovávat a investovat, v němž musíme využít situace naší vnější rovnováhy a kontrolované inflace. Věřím, že vstupujeme do období

¹⁴¹ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 34. ISBN 978-0190600396.

¹⁴² SERRANO, Rodolfo. Nicolás Redondo: "Las medidas que toma el Gobierno serán necesarias, pero no son de izquierdas." Online. *El País*. 28. 7. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/07/28/economia/491349612_850215.html. [cit. 2024-07-26].

normalizace, v němž bude od Španělů vyžadováno méně obětí. ¹⁴³

M. Boyer mluví stejně jako N. Redondo o realitě úsporných opatření, ale rámuje ho jako období „utažení opasků“. Navíc tvrdí, že toto období již začíná být nahrazeno obdobím normalizace, kdy naopak Španěly nabádá k větší spotřebě a investicím. Nepromítá tak do svého úsudku sociální nebo politický rozměr a dopady těchto opatření, ale soustředí se čistě na rozměr spotřeby.

Po volbách na PSOE čekalo i rozhodnutí ohledně procesu privatizace. Když byla strana v opozici v letech 1977-1982, útočila na UCD za nedostatečně sociální politiku a mimo jiné propagovala převedení některých výrobních sektorů ze soukromého vlastnictví na vlastnictví kolektivní a také posílení již existujících veřejných podniků zejména pod národním institutem průmyslu (INI). Jakmile se PSOE dostala k vládě, mezi lety 1983-1985 opravdu výdaje na INI zvedla. Podobně jako v dalších oblastech, i zde se však vlivnými institucemi stalo ministerstvo financí a hospodářství a dále pak ministerstvo průmyslu. Klíčové postavy v těchto institucích, jako právě M. Boyer a C. Solchaga, měly všechny pozadí ve finančním sektoru a propagovaly především ekonomickou racionalizaci a efektivitu, které ale neviděly ve znárodnění a kolektivním držení výrobních prostředků. Na druhé straně stáli především odbory, které se zaměřovaly na aspekt zaměstnanosti, a A. Guerra a *guerristas*, kteří byli oddanější sociálnímu státu a znárodnění.¹⁴⁴

M. Boyer se o procesu privatizace vyjádřil r. 1984 následovně:

„Vláda hodlá zvážit všechny možnosti, protože primárním zájmem je dosáhnout lepší budoucnosti podniků z hlediska zachování zaměstnanosti a kontinuity důležitých odvětví.“¹⁴⁵

M. Boyer zde jako cíl, ke kterému se vláda snaží dobrat skrz proces privatizace nebo naopak znárodnění průmyslu, uvádí lepší budoucnost podniků, specificky z hlediska zachování

¹⁴³ CACHO, Jesus. 1985 será el año de la reactivación del consumo y de la inversión privada, según Miguel Boyer. Online. *El País*. 15. 2. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/02/15/economia/477270006_850215.html?event_log=go. [cit. 2024-07-26].

¹⁴⁴ CHARI, Raj S. Spanish socialists, privatising the right way? *West European Politics*. 1998, vol. 21, no. 4, s. 163-164.

¹⁴⁵ Boyer consultará con los sindicatos antes de reprivatizar. Online. *El País*. 13. 1. 1984. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1984/01/13/economia/442796414_850215.html?event_log=go&event_log=regonetap. [cit. 2024-07-26].

zaměstnanosti a kontinuity důležitých odvětví. Mohlo by se tak zdát, že následuje socialistický program a dává důraz na snížení nezaměstnanosti. Institucionální kroky podniknuté již během jeho období na ministerstvu, a především pak během období Solchagova, však této rétorice neodpovídaly. Již r. 1983 byl Gonzálezovou vládou přijat vládní plán o reindustrializaci, který přislíboval průmyslovou regeneraci a zefektivnění skrz snížení platů a pracovních míst v určitých odvětvích.¹⁴⁶ Po r. 1985 pak byly částečně nebo plně privatizovány podniky patřící třem hlavním státním firmám ve Španělsku (INI, Grupo Patrimonio, Instituto Nacional de Hidrocarburos). To vedlo k propuštění dalších 100 tisíc průmyslových pracovníků.¹⁴⁷ Raj. S. Chari uvádí, že žádný člen PSOE v exekutivě veřejně privatizaci nekritizoval, mimo jiné pravděpodobně protože rozsáhlá privatizace byla v souladu se snahou strany o větší evropskou integraci.¹⁴⁸ Mimo exekutivu byl hlavním kritikem především Nicolas Redondo a celé UGT, protože PSOE nedodržela své sliby o snížení nezaměstnanosti a naopak mnoho pracujících přišlo při privatizaci a restrukturalizaci firem o svá místa.

Na druhou stranu, dle analýzy C. Bana PSOE mnoho neoliberálních ekonomických opatření pozměnila, častokrát především větším státním zapojením. O roli státu a sociálních opatřeních bude pojednávat další kapitola, ale co se týká procesu privatizace, pod vládou PSOE si stát například ponechal vlastnictví i v soutěživých sektorech, jako bylo bankovníctví nebo energetika. Jak již bylo zmíněno, pro vládu, ovlivněnou inteligencí z Centrální banky, byla důležitá efektivita a soutěživost. To sice vedlo k restrukturalizaci odvětví s nízkou efektivitou, jejíž výsledkem mnohokrát bylo rozsáhlé propouštění pracujících, na druhou stranu však stát chránil a podporoval (především dotacemi) kompetitivní a efektivní sektory. Neoliberální doktrína byla v průmyslu upravena tak, aby podporovala národní podniky. Zároveň hlavním cílem této ochrany neměla být ochrana před zahraničním kapitálem, ale rozšíření španělských podniků do mezinárodních vod.¹⁴⁹

¹⁴⁶ CELSO, Anthony N. Neo-Liberal Renovación, Democratic Transition, and Fragmentation: The Fall of Spain's Socialist Hegemony. In: RIMANELLI, Marco (ed.). *Comparative Democratization and Peaceful Change in Single-Party-Dominant Countries*. New York: St. Martin's Press, 1999, s. 145-146. ISBN 978-0-312-29267-6.

¹⁴⁷ CHARI, Raj S. Spanish socialists, privatising the right way? *West European Politics*. 1998, vol. 21, no. 4, s. 163.

¹⁴⁸ CHARI, Raj S. Spanish socialists, privatising the right way? *West European Politics*. 1998, vol. 21, no. 4, s. 174-175.

¹⁴⁹ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 36-49. ISBN 978-0190600396.

5.3 Úloha státu

Přístup PSOE k úloze státu byl již ilustrován reartikulací trhu v diskurzu španělských socialistů, která viděla státní zásahy jako žádoucí omezení volného trhu a prezentovala trh v kombinaci se státními zásahy jako vhodné ekonomické uspořádání (viz. 5.1.1). Tato kapitola pojednává extenzivněji o reformách v oblastech sociálního zabezpečení a pracovního trhu.

Na nezbytnosti státních intervencí se shodovala většina členů PSOE, od N. Redonda až po M. Boyera nebo C. Solchagu, i přes volnotržní inklinace posledních dvou jmenovaných. Program, se kterým PSOE vyhrála volby r. 1982, se rozsáhle věnoval mimo jiné nezbytnosti vytvoření pracovních míst, rozšíření sociálního zabezpečení a redistribuci bohatství. Socialistická tendence ke státnímu intervencionismu byla však také mnohokrát potlačena ve prospěch soutěživosti a efektivnosti.

Sociální reformy implementované socialisty po r. 1982 na jednu stranu podporovaly rozšíření sociálního státu, do té doby ve Španělsku pouze minimálního, ale zároveň byly ovlivněny úspornými reformami. Sociální stát byl předělán v univerzalistický (zvýhodňující všechny občany stejně nehledě na jejich socioekonomický status) sociálně-demokratický model v oblastech zdravotnictví, vzdělávání nebo péče o děti. Konkrétně všeobecná zdravotní péče byla ve Španělsku zavedena během jednoho roku. Peníze na tyto nové sociální výdaje byly mimo jiné získávány skrz poměrně progresivní zdanění soustředěné na vyrovnávání daňové zátěže mezi nízkopříjmovými a vysokopříjmovými domácnostmi.¹⁵⁰ Jak uvádí C. Ban, i C. Solchaga odmítal zavést reaganovské daně, protože „zvýhodňovaly bohaté, demoralizovaly ty méně bohaté a byly obecně nekonzistentní se španělským tvrzením o rovnosti mezi bohatými a chudými před autoritami sbírajícími daně“.¹⁵¹

F. González, i přes jeho postupnou větší inklinaci k neoliberalismu, se ještě roku 1993 vyjádřil o všeobecné zdravotní péči následovně:

„Víme také, že v důsledku velkého počtu příjemců veřejné zdravotní péče je velmi důležité zabránit zhoršení kvality, zrušení čekacích listin nebo odosobnění péče. Chceme zaručit veřejný charakter zdravotní péče. Chceme rychlý, kvalitní a profesionální zdravotnický

¹⁵⁰ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 35. ISBN 978-0190600396.

¹⁵¹ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 47. ISBN 978-0190600396.

*system. Chceme zaručit přístup k důstojnému bydlení pro všechny, věnovat zvláštní pozornost mladým lidem a řešit problém zvyšování konečné ceny v důsledku finančních nákladů.*¹⁵²

I přes to, že zde F. González zmiňuje nutnost zachování kvality zdravotnického systému, nevede ho to k závěru, typickému pro neoliberální diskurz, že kvalitu je možné udržet pouze zpoplatněním této služby. Zároveň kromě zdravotnictví zmiňuje i přístup k důstojnému bydlení.

Jinak se k bydlení stavěl C. Solchaga, jak je očividné například z jeho článku z roku 1993:

*„Nebyl by to žádný problém nebo by to byl menší problém, kdyby neexistence trhu nastala v případě zboží, které většina občanů téměř nepoužívá. To však není případ půdy. Jakákoli výrobní nebo servisní činnost vyžaduje místo, kde ji lze vykonávat. Půda je navíc nezbytnou součástí jednoho z nejdůležitějších spotřebních statků, jako je bydlení...“*¹⁵³

Tento Solchagův výrok zapadá do neoliberálního diskurzu už jen jeho rámováním bydlení. Zatímco pro socialistický diskurz je obvyklejší rámovat bydlení jako právo, které by mělo být zaručeno pro všechny, Solchaga ho nazývá zbožím. V tomto článku se konkrétně věnuje regulacím v oblasti pozemků, vůči kterým je kritický. Propaguje větší zapojení trhu v této oblasti. Je však nezbytné podotknout, že Solchaga za tento svůj článek a další svá vyjádření o tomto tématu byl rozsáhle kritizován dalšími členy PSOE, a to i z řad samotných vládních činitelů. Ministr veřejných komunikací a životního prostředí José Borrell například tvrdil, že C. Solchaga trpí „liberálním deliriem“.¹⁵⁴

V reformě španělského systému sociálního zabezpečení ale PSOE podnikla i kontroverzní kroky. Kvůli rostoucí nezaměstnanosti a jejímu tlaku na systém sociálního zabezpečení se vláda snažila omezit aspoň některé výdaje. Určila například maximální

¹⁵² GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. González: "Podemos superar la crisis." Online. *El País*. 10. 3. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/03/10/espana/731718024_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹⁵³ SOLCHAGA, Carlos. El mercado del suelo. Online. *El País*. 7. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/07/espana/749948420_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹⁵⁴ GONZÁLEZ IBAÑEZ, Juan a AIZPEOLEA, Luis R. Borrell reprocha a Solchaga su "delirio liberal." Online. *El País*. 4. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/04/espana/749689219_850215.html. [cit. 2024-07-27].

hranici podpory pro staré, nemocné a zraněné. Dále zvedla počet odpracovaných let nezbytných pro získání důchodu – ze dvou let na osm. D. Share také podotýká, že přestože zdanění mělo fungovat tak, aby částečně vyrovnalo rozdíly mezi chudými a bohatými, zároveň bylo zvýšení daní zaměřeno více na domácnosti než na podniky a na platy než na kapitál.¹⁵⁵

Velkým kritikem těchto reforem byl N. Redondo. R. 1985 tvrdil, že dle něj dělnická třída musí čelit neoliberálním útokům, „*teré jsou posedlé snižováním veřejných výdajů, aniž by braly v úvahu sociální důsledky, a které silně útočí na systémy sociální ochrany, jež se, jak se zdá, staly příčinou všech neduhů.*“¹⁵⁶ Obviňuje zde neoliberalismus z bezohlednosti vůči dopadům snižování veřejných výdajů a zároveň tvrdí, že neoliberalismus sám rámuje systémy sociální ochrany jako příčiny všech neduhů. Zatímco neduhy, na které si stěžuje neoliberální diskurz, však bývají většinou ekonomické povahy, N. Redondo bral v potaz i negativní sociální dopady, kterým museli jednotlivci čelit.

O tři roky později, v roce 1988, pak El País reportoval, že „*Nicolás Redondo, generální tajemník Všeobecného odborového svazu, včera otevřeně odmítl ‚ekonomické recepty liberalismu‘ a obvinil je z vysoké míry nezaměstnanosti a ‚dalších sociálních nerovnováh, které jsou živnou půdou pro sociální dezintegraci, zvýšení nedostatku ochrany a nespravedlnosti.*“¹⁵⁷

C. Solchaga naopak věřil, že by se měl sociální stát přehodnotit, jak vyjádřil roku 1993:

„*Například ve Španělsku musíme do značné míry přehodnotit sociální stát, o kterém si mnoho lidí myslí, že je v pořádku takový, jaký je, že chrání uznávaná práva a že jakákoli reforma je krokem zpět. Nejde o to výhody omezit, ale uplatnit je na ty, kteří je skutečně potřebují.*“¹⁵⁸

¹⁵⁵ SHARE, Donald. Spain: Socialists as neoliberals. *Socialist Review*, 1988, vol. 18, no. 1, s. 51-52.

¹⁵⁶ Nicolás Redondo critica las posturas neoliberales ante la asamblea de la OIT. Online. *El País*. 22. 6. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/06/22/economia/488239218_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹⁵⁷ UGT culpa al liberalismo del elevado paro. Online. *El País*. 11. 5. 1988. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1988/05/11/economia/579304805_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹⁵⁸ GONZÁLEZ IBAÑEZ, Juan. "No hay forma de hacer tortillas sin cascar huevos." Online. *El País*. 19. 9. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/09/19/espana/748389621_850215.html. [cit. 2024-07-27].

Toto je prvním příkladem rétoriky, kterou si Solchaga v devadesátých letech osvojil, totiž rétoriky o *skutečně potřebných* nebo naopak o *parazitech*. V tomto výroku se snaží nezatrácovat sociální stát jako takový, ale místo toho ho reartikulovat tak, aby jeho funkce nebyla viděna jako univerzální pomoc všem, nehledě na jejich individuální situaci, ale jako pomoc pouze těm, kteří ji potřebují a kteří se bez ní neobejdou. Apeluje tak částečně na větší individualizaci zodpovědnosti, protože stát nerámuje jako univerzální pomocnou ruku, na kterou by se měli spoléhat všichni, zároveň ale nepřidává žádné konkrétní podmínky *zásluhovosti*.

Nárok na státní pomoc C. Solchaga reartikuloval především v oblasti nezaměstnanosti, což je poslední téma této kapitoly. Jak již bylo zmíněno, ekonomické reformy, které PSOE po svém nástupu do vlády provedla, místo snížení nezaměstnanosti vedly k jejímu zvýšení – roku 1987 nezaměstnanost dosahovala již 21 %.¹⁵⁹ Reformy týkající se nezaměstnanosti pod vedením PSOE státem garantovanou pomoc v některých aspektech omezily, v jiných však rozšířily. Výsledkem změny v otázce vzniku nároku na podporu v nezaměstnanosti bylo snížení počtu oprávněných na polovinu. Zprvu bylo také odmítnuto zavedení minimální mzdy. Zároveň byla ale ponechána role odborů a ochrana zaměstnanců skrz dlouhodobé smlouvy, i když překérní práce a krátkodobé smlouvy též narostly. Zrušení pracovních míst ve snaze zefektivnit průmysl pak bylo doplněno o mnoho opatření mířených na propuštěné zaměstnance, jako například proplácení osmdesáti procent hrubé mzdy po dobu 3 let od propuštění. Podle C. Bana tak byli zaměstnanci průmyslových podniků procházejících restrukturalizací nebo zavřením nejlépe kompenzovaným segmentem dělnické třídy ve Španělsku i Evropě.¹⁶⁰

Na tyto ochrany v nezaměstnanosti reagoval C. Solchaga roku 1993, když řekl, že sociální stát vede k „*přemíře nadměrné ochrany, rozšíření sociálních podvodů, vytváření lenochů*“.¹⁶¹ V tom samém projevu Solchaga též tvrdil, že „*stát zde není od toho, aby platil líným.*“¹⁶² Jedná se o další projev snahy o individualizaci zodpovědnosti a reartikulaci

¹⁵⁹ SHARE, Donald. Spain: Socialists as neoliberals. *Socialist Review*, 1988, vol. 18, no. 1, s. 42.

¹⁶⁰ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 47. ISBN 978-0190600396.

¹⁶¹ AIZPEOLEA, Luis R. Solchaga: "El Estado no esta para pagar a los vago." Online. *El País*. 3. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/03/espana/749602815_850215.html. [cit. 2024-07-27].

¹⁶² AIZPEOLEA, Luis R. Solchaga: "El Estado no esta para pagar a los vago." Online. *El País*. 3. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/03/espana/749602815_850215.html. [cit. 2024-07-27].

představy o tom, kdo si státní pomoc zaslouží. Solchaga, na rozdíl od svých kolegů z PSOE, kteří artikulovali státní pomoc jako nezbytnou pro blahobyt jedince, ji považuje za vedoucí k lenosti.

Ve svém článku ze stejného období pak položil o zásluhovosti státní podpory následující otázky:

„1. Je logické univerzalizovat dávky poskytované v rámci sociálních programů bez zohlednění osobních okolností a potřeb potenciálních příjemců?

2. Je rozumné pomáhat těm, kteří se snaží dostat ze situace, na niž se vztahuje daná podpora – nezaměstnanost – nebo si přilepšit – studijní stipendia, obecná podpora vzdělávání a odborné přípravy – stejným způsobem jako těm, kteří takové úsilí nevyvíjejí?“¹⁶³

C. Solchaga tak opět neodmítá tyto nástroje sociálního státu úplně, ale propaguje jejich větší zacílení na konkrétní segmenty společnosti. Zásluhovost pomoci reartikuluje skrz její podmínění osobní snahou. Tyto výroky však též patřily do onoho údajného „liberálního deliria“, za které byl široce kritizován členy PSOE.

N. Redondo se proti této rétorice *líných* jedinců podporovaných státem opakovaně vyhrazoval. Roku 1992 například kritizoval vládu za to, že nahradila solidaritu a socialistický přístup „účetním přístupem pojišťovny; pojetím nezaměstnaného jako podvodníka, parazita, sociálního lumpa“.¹⁶⁴ V tomto výroku je explicitně napadána neoliberální artikulace nezaměstnaných, která pramení z individualizace zodpovědnosti a podporuje představu nezaměstnaných jako příživníků.

Reformy sociálního státu tak za vlády PSOE byly smíšené – některé roli sociálního státu rozšířily a jiné ji naopak potlačily. Nejkontroverznější byla otázka nezaměstnanosti, kde na jednu stranu PSOE nabídla propuštěným rozsáhlou podporu, na druhou stranu ani zdaleka nedodržela své sliby o vytvoření nových pracovních míst a nezaměstnanost stále rostla. Nezaměstnanost a deregulace pracovního trhu byly hlavním místem rozporů PSOE a

¹⁶³ SOLCHAGA, Carlos. El debate en el seno del PSOE. Online. *El País*. 5. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/05/opinion/749775608_850215.html?event_log=regoneta_p. [cit. 2024-07-27].

¹⁶⁴ PARRA, Carmen. Redondo dice que el PSOE "cava su propia tumba" con el decreto de desempleo y la Ley de Huelga. Online. 19. 5. 1992. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1992/05/19/economia/706226431_850215.html?event_log=regonetap. [cit. 2024-07-27].

UGT, které roku 1987 vedly až k rezignaci N. Redonda na pozici poslance za PSOE. Během své vlády tak PSOE postupně ztrácela podporu odborů, se kterými si dříve byla blízká, a Španělsko zažilo paradoxní situaci, kdy odbory protestovaly proti levicové vládě. UGT organizovalo i generální stávkou, ale nakonec konfrontaci prohrálo, což mělo dle C. Bana za výsledek dekádu drahé politické konfrontace.¹⁶⁵

5.4 Závěr

Do Španělského království pronikl neoliberální diskurz již za vlády Francesco Franca, kdy se jeho centrem stalo především Výzkumné centrum Centrální banky. Neoliberální technokraté z Výzkumného centra, například M. Boyer nebo C. Solchaga, neztratili svůj vliv ani po přechodu k demokracii a za vlády PSOE byli blízkými rádci F. Gonzáleze. To byl jeden z důvodů, proč do původně socialistického diskurzu strany proniklo mnoho neoliberálních prvků.

Ekonomické uspořádání PSOE již od počátku své vlády artikulovala tržně, avšak zdůrazňovala nezbytnost státních intervencí. Některými akademiky byl španělský ekonomický systém proto nazván státem-podporovaným kapitalismem.¹⁶⁶ V řadách PSOE se jako odpověď na tuto kombinaci neoliberálních opatření se státními zásahy vytvořila skupina kritiků, reprezentovaných především A. Guerrou a jeho podporovateli, tzv. *guerristas*, a také generálním tajemníkem UGT N. Redondou. Obzvláště N. Redondo kritizoval neoliberální inklinace PSOE velmi ostře a, na rozdíl od A. Guerry, většinou nepřistupoval na žádné kompromisy mezi neoliberálními a socialistickými artikulacemi.

Co se týče demokracie, rovnosti, svobody nebo i kolektivního versus individualistického přístupu, většina členů PSOE tyto prvky artikulovala do jasně socialistického diskurzu, a to včetně F. Gonzáleze.

V otázce ekonomických reforem, privatizace, sociálních reforem i nezaměstnanosti byl model nastolený PSOE opět poměrně hybridním, kombinujícím prvky globálně přijímaného neoliberalismu a sociální demokracie, která postupně nahradila dříve marxistické a demokraticky socialistické zaměření PSOE. Kromě vlivu M. Boyera a C. Solchagy bylo přijetí neoliberálních opatření výsledkem i právě snahy integrovat se do globální ekonomiky a do Evropy. Přestože PSOE rozsáhle zakomponovalo stát do řízení

¹⁶⁵ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 53. ISBN 978-0190600396.

¹⁶⁶ BAN, Cornel. In: *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 37. ISBN 978-0190600396.

ekonomiky a expandovalo systém sociálního zabezpečení, v mnoha ohledech se vzdálilo svému původnímu programu, se kterým šlo do voleb 1982.

Individualizace zodpovědnosti se v politickém diskurzu příliš neobjevovala. Výjimku tvořil C. Solchaga, který si osvojil rétoriku zásluhovosti a líných jedinců v oblasti nezaměstnanosti. Právě nezaměstnanost a související reformy pracovního trhu byly hlavním bodem sporu mezi PSOE a UGT a vyvolaly i rozsáhlé odbory iniciované stávky po Španělsku.

C. Ban na základě smíšenosti politického diskurzu a jeho institucionálních projevů nazval Španělsko tzv. *zakořeněným neoliberalismem*, neboli systémem podporujícím volný trh, ale omezujícím a napravujícím jeho nedostatky státními zásahy ve prospěch znevýhodněných.¹⁶⁷ Dalo by se tedy argumentovat, že úpravy, které PSOE provedlo při převedení neoliberálního systému do španělského prostředí, byly v souladu se snahou udělat neoliberální diskurz hegemonním skrz integraci zájmů ostatních skupin společnosti. Zároveň ale byly projevem snahy zavést sociální demokracii v zemi, ve které sociální stát chyběl, a k jejímuž zavedení potřebovala PSOE souhlas široké veřejnosti, který se snažila získat ideologickým posunem k centru. Členové PSOE navíc viděli implementaci neoliberálních opatření jako nezbytnou pro integraci země do evropských i globálních struktur.

6. Porovnání neoliberálního diskurzu v České republice a ve Španělském království

Po analýze diskurzů v jednotlivých zemích se práce nyní zaměří na jejich porovnání ve snaze zodpovědět výzkumnou otázku, totiž zda na základě historické zkušenosti s levicovým autoritářským režimem byl český politický diskurz otevřenější neoliberálním ideám nežli ten španělský, kde naopak byla historická zkušenost s pravicovým autoritářským režimem.

Politický diskurz, ve kterém se při přechodu zemí z autoritářského režimu k demokracii začal rozšiřovat diskurz neoliberální, byl analyzován v několika aspektech. Prvním aspektem byla artikulace ekonomického uspořádání společnosti. Práce konkrétně prozkoumávala, jak byl v zemích artikulován trh, zda se v diskurzu projevovala individualizace zodpovědnosti a jak byla artikulována demokracie a svoboda. Dalším

¹⁶⁷ BAN, Cornel. In: *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016. ISBN 978-0190600396.

zkoumaným aspektem byla privatizace a další konkrétní ekonomická opatření. Jako poslední byla prozkoumána úloha státu, konkrétně její artikulace i projevy. Zatímco u prvního zkoumaného aspektu se jednalo především o verbální a textové projevy neoliberálního diskurzu, u dalších dvou aspektů se jednalo i o projevy institucionální.

V otázce ekonomického uspořádání byl ve španělském a českém diskurzu znatelný rozdíl. V českém politickém diskurzu bylo ideální ekonomické uspořádání artikulováno jako volnotržní uspořádání již brzy po Sametové revoluci a objevilo se pouze málo explicitních vyzyvatelů této artikulace. Pokud už bylo volnotržní uspořádání kritizováno, kritika se zaměřovala na nutnost vyvážení nežádoucích efektů státními intervencemi, nikoliv na artikulaci jiného uspořádání. Takovou kritiku poskytovali například Valtr Komárek nebo Miloš Zeman. Velkým propagátorem trhu v ČR byl Václav Klaus, který návrat k trhu pojal jako projekt obnovy nejen ekonomické, ale i té morální. Trh artikuloval jako přirozený, jako spravedlivého soudce v otázce ekonomických vztahů, a volnotržní hodnoty, které ho doplňovaly, jako morálně správné. Při přechodu z komunistického režimu k demokracii hrála v českém politickém diskurzu také velkou roli individualizace zodpovědnosti, která byla propojena právě s funkcí trhu jakožto spravedlivého arbitra, který dokáže rozhodnout, kdo si co za své úsilí zaslouží. Oslabování sociálního státu tak bylo obhájeno na základě toho, že každý by měl být schopen se postarat sám o sebe, protože trh odměňuje individuální píli. Podstatnost individuální snahy a úspěchu nebyla popírána ani kritiky, kteří se ji snažili artikulovat jako kompatibilní se solidaritou. Při artikulaci demokracie a svobody, které tvoří poslední část tématu ekonomického uspořádání, slouží bývalý komunistický režim jako konstitutivní zevnějšek, který úspěšně spojuje různorodé představy mnoha lidí. Skrz vymezování se proti komunismu se tak v ČR ustanovila neoliberální artikulace demokracie i svobody, která viděla demokracii jako zastupitelskou a propojenou s tržním uspořádáním a svobodu jako negativní a ekonomickou.

Ve španělském politickém diskurzu též postupně převládla tržní artikulace ekonomického uspořádání, kterou PSOE integrovala do svého diskurzu ještě před tím, než poprvé vyhrála volby. Zároveň však chyběly artikulace trhu, které by ho označovaly za jasně nejlepší uspořádání. Hlavními argumenty pro tržní uspořádání byla jeho efektivita a též jeho nezbytnost pro integraci do evropských i globálních struktur. Chyběly artikulace trhu jako spravedlivého arbitra i jako přirozeného řádu, které jsou typické pro neoliberální diskurz. Naopak byly vyzdvihovány státní intervence jako nezbytná omezení negativních efektů trhu. Trh tak byl artikulován jako nedokonalý, ale efektivní nástroj, a v kombinaci se státním

intervencionismem byl prezentován jako vhodné ekonomické uspořádání. Dalo by se tak říci, že ve Španělsku se PSOE pokusila integrovat trh do socialistického diskurzu. Individualizace zodpovědnosti se ve španělském politickém diskurzu objevila především v podobě výroků Carlose Solchagy, který obviňoval státní intervencionismus z nedostatečného zaměření podpory na konkrétní segmenty společnosti, které si to zaslouží, a tudíž z přeměny občanů na líné jedince. Jinak byla individualizace zodpovědnosti nahrazena naopak artikulací určitých potřeb či práv jako povinností, o které by se měl postarat stát. Demokracie a svoboda byly artikulovány v socialistickém diskurzu spíše než v neoliberálním – byly úzce provázány s otázkou rovnosti a lidských práv a prezentovány jako inherentní socialismu. Vyzyvateli této artikulace byl především Carlos Solchaga a Miguel Boyer, kteří separovali svobodu od socialismu nebo od státních zásahů a naopak ji artikulovali jako nadřazenou. Konkrétně C. Solchaga viděl trh jako nezbytnou součást svobody.

Otázka privatizace byla mnohem více řešená v ČR, a to především proto, že státní vlastnictví bylo rozsáhlé, a ČR tak hledala rychlý a efektivní způsob jeho převodu do soukromých rukou, aby nastrovala ekonomiku. Politický diskurz se tak týkal rychlosti privatizace spíše než jejího rozsahu. Vyskytli se politici, kteří propojovali privatizaci a také expanzi tržních mechanismů na další části společnosti s úbytkem demokracie, ale tyto názory byly ojedinělé. Zároveň však byl privatizační proces v ČR odchylkou od artikulace trhu jako přirozeného, protože samotná kupónová privatizace byla umělou distribucí kapitálu, a i zapojení státu v tomto procesu bylo viděno jako omluvitelné, protože pomáhal ustanovit tržní prostředí a vytvořit subjekty připravené vstoupit na trh.

Ve Španělsku privatizační procesy vyvolaly méně politických debat. PSOE, i přes své sliby o vytvoření nových pracovních míst ve snaze snížit nezaměstnanost, provedla privatizaci nebo restrukturalizaci státem vlastněných podniků, což vedlo k propuštění mnoha pracovníků. Cílem bylo zvýšení efektivity v daných odvětvích. Samotná privatizace byla většinou ponechána bez kritiky a kritizováno bylo pouze zvýšení nezaměstnanosti, které bylo výsledkem. Zároveň byla většina neoliberálních opatření, ať se jednalo o privatizaci nebo např. o deregulaci pracovního trhu skrz zavedení krátkodobých smluv, vyvážena sociálními opatřeními, jako byly kompenzace propuštěným pracujícím nebo stabilní úloha odborů, které pomáhaly chránit požadavky pracujících. Zároveň si stát, i přes privatizaci některých neefektivních odvětví, zachoval vlastnictví nebo částečné vlastnictví i v soutěživých sektorech, jako byla energetika či bankovníctví. Také měl tendenci dotacemi

podporovat španělské podniky v tržním prostředí, přestože tato podpora nebyla míněna ani tolik jako ochrana před zahraničním kapitálem, jako spíš snaha pomoci španělským podnikům proniknout do mezinárodních vod.

Poslední zkoumaným aspektem byla úloha státu. Zde se institucionální projevy politického diskurzu v ČR odlišovaly od textových a verbálních projevů neoliberálního diskurzu, ve kterém byly státní zásahy artikulovány jako nechtěné a omezující svobodu a spravedlivost volného trhu. Konkrétně mezi slovy a činy Václava Klause byl evidentní rozpor, za který byl i kritizován dogmatickými neoliberály. Přestože se tak rétorika Václava Klause vyznačovala tržním fundamentalismem, za vlády ODS bylo ponecháno mnoho aspektů sociálního státu a státních zásahů. Například zdravotnictví i vzdělávání zůstalo veřejné a bez poplatků. Výška nájmů byla zastropována, a to i přes snahu jiných politických stran trh s bydlením více deregulovat. Zavedeny byly také různé druhy státní podpory, ať už podpora v nezaměstnanosti nebo příspěvky na bydlení. Tato opatření byla ale zároveň doplněna snahou o individualizaci zodpovědnosti a podmínění pomoci jednotlivcům jejich snahou zapojit se do pracovního trhu. Navíc, přestože tato opatření byla odchylkou od neoliberálního dogmatismu, nejednalo se nutně o odchylku od neoliberálního diskurzu, ale o snahu do něj zakomponovat požadavky ostatních segmentů společnosti ve snaze vytvořit neoliberální hegemonii.

Ve Španělsku zavedené reformy byly v rozporu především s programem, se kterým PSOE šla do voleb. Byly hybridem omezeného neoliberálního diskurzu, který se v zemi objevil, a socialistického diskurzu, který PSOE původně šířila a se kterým kandidovala. Na jednu stranu tak bylo zavedeno poměrně progresivní zdanění, na druhou stranu toto zdanění bylo více zaměřeno na domácnosti nežli na podniky a kapitál. Sociální stát, který byl do té doby ve Španělsku pouze minimální, se rozšířil a zahrnoval veřejné zdravotnictví i vzdělávání, stejně jako snahu zaručit všem dostupné bydlení. Nezaměstnaným byla zaručena státní podpora, ale nezaměstnanost nebyla snížena a naopak vzrostla, navzdory slibům PSOE. Úloha sociálního státu tak měla své kritiky na obou stranách. Na jedné straně C. Solchaga kritizoval přehnanou pomocnou ruku státu, která nebyla dostatečně zaměřená na *opravdu potřebné* jedince, kteří projevovali dostatečnou snahu, na druhou stranu Nicolás Redondo i odbory, jejichž byl generálním tajemníkem, tuto rétoriku kritizovali a viděli ji jako symptom rozšiřujícího se neoliberalismu ve vládě.

Dalo by se tak říci, že Česká republika i Španělské království zažily během přechodu od autoritářského režimu k demokracii a během její konsolidace podobně hybridní reformy,

kteře na jednu stranu zaváděly ve společnosti tržní ekonomické uspořádaní, na druhou stranu ho limitovaly státními intervencemi a opatřeními sociálního zabezpečení. Obě země odpovídají koncepci „zakořeněného neoliberalismu“ používané C. Banem, totiž neoliberalismu, který ale zavádí opatření, jejichž cílem je kompenzovat občany za dislokační efekty trhu, a to skřz redistribuci bohatství nebo příležitosti.¹⁶⁸

To je ale zhodnocení především materiálních projevů. V České republice byl ale zakořeněný neoliberalismus doprovázen neoliberálním převzetím politického diskurzu a odmítnutím jakýchkoliv levicových alternativ. Plovoucí prvky jako demokracie nebo svoboda měly v ČR jasné neoliberální artikulaci, kterou ve Španělsku postrádaly, respektive jejich artikulace ve Španělsku byla bodem většího antagonismu a častokrát zde převážela jejich artikulace do socialistického diskurzu. Kritici, kteří se v ČR vyskytli, kritizovali spíše tržní fundamentalismus a dogmatický neoliberalismus, nežli neoliberální diskurz jako takový. Ve Španělsku pak naopak byl neoliberální diskurz terčem velké kritiky, i když byl v mnoha případech institucionalizován. Celkově tak bylo v České republice, která si zažila levicový autoritářský režim, přijetí neoliberálního diskurzu podstatně rozšířenější než ve Španělsku a dalo by se označit i za neoliberální hegemonii. Ve Španělsku, které mělo historickou zkušenost s pravicovým autoritářským režimem, měl neoliberalismus sice mnoho materiálních projevů, ale byl průběžně zpochybnován socialistickým diskurzem.

Závěrem by se dalo říci, že v českém prostředí byly do neoliberálního diskurzu, ve snaze udělat ho hegemonickým, artikulovány i státní zásahy a verze sociálního státu, které reprezentovaly zájmy subalterních skupin. Ve Španělském království pak socialisté naopak přejali do svého diskurzu mnoho neoliberálních prvků, včetně artikulace ekonomického uspořádaní jako tržního, ve snaze zajistit si širší voličskou základnu. Hypotéza se tak zdá správná. V zemi s historickou zkušeností levicového autoritářského režimu politický diskurz postrádal alternativy k neoliberalismu a proces ustanovení neoliberální hegemonie byl úspěšnější než v zemi se zkušeností pravicového autoritářského režimu, kde byl socialistický diskurz vyzývatelem neoliberalismu. Dalšími faktory, které ve Španělsku podpořily tento proces, byla špatná ekonomická situace a snaha zapojit se do evropských a globálních struktur, které samy byly z velké části ovládaný neoliberálním diskurzem.

¹⁶⁸ BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016, s. 14. ISBN 978-0190600396.

Závěr

Tato práce si určila za cíl porovnat nástup neoliberální hegemonie v zemích, které si zažily autoritářský režim, konkrétně v České republice (respektive Československé federativní republice) a Španělském království. Česká republika sloužila jako příklad levicového autoritářského režimu, zatímco Španělsko jako příklad toho pravického. Ke konceptualizaci zkoumaného neoliberalismu byly použity teorie vícero autorů, ale klíčové bylo především Foucaultovo pojetí neoliberalismu jakožto governmentality. K analýze nastupující neoliberální hegemonie byla použita diskurzivní analýza podle diskurzivní teorie Chantal Mouffe a Ernesta Laclau. Hypotéza prezentovaná v této práci tvrdí, že na základě historické zkušenosti byla k ustanovení neoliberální hegemonie více nakloněná Česká republika, protože si zažila levicový autoritářský režim, a její politický diskurz byl tak otevřenější alternativám z pravé části ideologického spektra a odmítal levicové alternativy, zatímco ve Španělsku tomu bylo naopak.

Práce si vytyčila několik bodů, na které se při analýze soustředit. Prvním bodem byla artikulace ekonomického uspořádání v zemi. Konkrétně pak byla prozkoumána artikulace trhu v místním diskurzu, přítomnost či nepřítomnost individualizace zodpovědnosti a artikulace demokracie či svobody. Dalším bodem byla konkrétní ekonomická opatření zavedená v zemi se zaměřením především na privatizaci. Posledním bodem analýzy byla úloha, kterou politický diskurz přisuzoval státu. První bod se zaměřoval především na verbální a textové projevy diskurzu, zatímco druhé dva body zahrnovaly jak tyto projevy, tak projevy institucionální.

Poslední kapitola porovnávala výsledky analýzy. Z porovnání zaprvé vyplynulo, že ekonomické uspořádání v obou zemích by se dalo klasifikovat jako tzv. zakořeněný neoliberalismus, kdy jsou přijata neoliberální opatření, ale jsou vyvažována státními zásahy a určitou formou sociálního státu. V ČR bylo k tomuto uspořádání dospěno za vlády pravické ODS, zatímco ve Španělsku za vlády socialisticky, později sociálně-demokraticky orientované PSOE. V České republice byl tento systém výsledkem snahy integrovat zájmy subalterních skupin do neoliberálního diskurzu s cílem vybudovat neoliberální hegemonii. Ve Španělsku bylo faktorů vedoucích k tomuto uspořádání vícero, konkrétně špatná ekonomická situace Španělska, nutnost integrovat zemi do evropských a globálních struktur a také snaha PSOE rozšířit svou voličskou základnu, a žádné z nich přímo neukazovaly na snahu zavést v politickém diskurzu neoliberální hegemonii. Ta byla naopak zpochybňována artikulacemi a reartikulacemi plovoucích prvků do socialistického, případně

sociálně-demokratického diskurzu.

I přes podobný výsledek na institucionální úrovni, konkrétně zavedení zakořeněného neoliberalismu, tak tato práce vyhodnocuje, že hypotéza byla správná – Česká republika na základě své historické zkušenosti s levicovým autoritářským režimem přijala neoliberalní diskurz, přestože některé jeho momenty reartikulovala tak, aby vyhověla zájmům subalterních skupin a přispěla tím k vytvoření neoliberalní hegemonie. V politickém diskurzu zde téměř úplně chyběly levicové alternativy. Španělské království naopak na základě historické zkušenosti s pravicovým autoritářským režimem v mnoha ohledech inklinovalo k socialistickému, případně sociálně-demokratickému diskurzu, a i neoliberalní artikulace, které se v politickém diskurzu ustanovily, byly terčem kritiky podstatně větší části politické elity, než v ČR.

Vzhledem k podobnému výsledku na institucionální úrovni – zavedení zakořeněného neoliberalismu jako ekonomického uspořádání – práce navrhuje další vědecký průzkum v této oblasti. Považuje za vhodné prozkoumat například vliv stavu ekonomické situace nebo vliv mezinárodního přijetí neoliberalního diskurzu na implementaci neoliberalních opatření během demokratizačních procesů v bývalých autoritářských státech.

Summary

This thesis set out to compare the rise of neoliberal hegemony in countries that have experienced authoritarian regimes, namely the Czech Republic (or the Czechoslovak Federal Republic) and the Kingdom of Spain. The Czech Republic served as an example of a left-wing authoritarian regime, while Spain served as an example of a right-wing one. While several authors' theories were used to conceptualise neoliberalism, crucial was Foucault's notion of neoliberalism as governmentality. A discourse analysis following the discourse theory of Chantal Mouffe and Ernesto Laclau was used to analyse the emerging neoliberal hegemony. The hypothesis presented in this thesis argues that, based on historical experience, the Czech Republic was more inclined to allow the establishment of neoliberal hegemony in its political discourse because it had experienced a left-wing authoritarian regime, and its political discourse was thus more open to right-wing alternatives and rejected left-wing alternatives, while the opposite was true in Spain.

The thesis focused on several aspects in its analysis. The first aspect was the articulation of economic order in the country. Specifically, the articulation of the market in

the local discourse, the presence or absence of the individualization of responsibility, and the articulation of democracy or freedom were examined. Another aspect was the specific economic measures introduced in the country, focusing primarily on privatization. The last aspect of analysis was the role that political discourse attributed to the state. The first aspect focused mainly on the verbal and textual manifestations of discourse, while the second two included both these manifestations and institutional manifestations.

The last section compared the results of the analysis. The comparison showed firstly that the economic arrangements in both countries could be classified as 'embedded neoliberalism', a type of arrangement where neoliberal measures are adopted but are balanced with state interventions and some form of welfare state. In the Czech Republic, this arrangement was reached under the right-wing ODS government, while in Spain it was under the socialist, and later social-democratic, PSOE government. In the Czech Republic, this system was the result of an attempt to integrate the interests of subaltern groups into the neoliberal discourse in order to build a neoliberal hegemony. In Spain, the factors leading to this arrangement were multiple, namely the poor state of Spanish economy, the need to integrate the country into European and global structures, and the PSOE's desire to expand its electoral base. None of these factors directly pointed to an effort to establish neoliberal hegemony in political discourse. On the contrary, neoliberal hegemony was challenged by articulations and rearticulations of floating signifiers into socialist or social democratic discourse.

Thus, despite a similar outcome at the institutional level, namely the imposition of embedded neoliberalism, this thesis assesses that the hypothesis was correct – the Czech Republic, based on its historical experience with a left-wing authoritarian regime, embraced neoliberal discourse, even though it rearticulated some of its moments to accommodate the interests of subaltern groups and thus contribute to the establishment of neoliberal hegemony. There was an almost complete absence of left-wing alternatives in the political discourse. The Kingdom of Spain, on the other hand, based on its historical experience with a right-wing authoritarian regime, preferred in many aspects socialist or social-democratic discourse, and even the neoliberal articulations that were established in the political discourse were the target of criticism by a much larger part of the political elite than in the Czech Republic.

Given a similar outcome at the institutional level - the establishment of embedded

neoliberalism - the paper suggests further scholarly inquiry into this area. It recommends investigating, for example, the impact of the state of the economy or the influence of the international acceptance of neoliberal discourse on the implementation of neoliberal measures during democratization processes in former authoritarian states.

Použitá literatura

BAN, Cornel. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. New York: Oxford University Press, 2016. ISBN 978-0190600396.

BOURDIEU, Pierre a WACQUANT, Loïc. NewLiberalSpeak: Notes on the new planetary vulgate. *Radical Philosophy*. 2001, č. 105, s. 2-5.

BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Zone Books, 2015. ISBN 978-1-935408-53-6.

CAMPOS, Ismael Saz. Fascism, fascistization and developmentalism in Franco's dictatorship. *Social History*. 2004, vol. 29, no. 3, s. 342-357.

CELSO, Anthony N. Neo-Liberal Renovación, Democratic Transition, and Fragmentation: The Fall of Spain's Socialist Hegemony. In: RIMANELLI, Marco (ed.). *Comparative Democratization and Peaceful Change in Single-Party-Dominant Countries*. New York: St. Martin's Press, 1999, s. 137-155. ISBN 978-0-312-29267-6.

COCKS, Joan. *The oppositional imagination: Feminism, critique, and political theory*. Abingdon: Routledge, 2013. ISBN 978-0-415-53401-7.

COLPANI, Gianmaria. Two Theories of Hegemony: Stuart Hall and Ernesto Laclau in Conversation. *Political Theory*. Sage, 2022, vol. 50, no. 2, s. 221-246.

DUMÉNIL, Gérard a LÉVY, Dominique. *The Crisis of Neoliberalism*. Harvard University Press, 2011. ISBN 978-0-674-04988-8.

FOUCAULT, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*. New York: Palgrave Macmillan, 2008. ISBN 978-1-4039-8654-2.

FOUCAULT, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977-78*. Palgrave Macmillan, 2009. ISBN 978-1-4039-8652-8.

FRANĚK, Jiří a RŮŽIČKA, Michal. Svět podle Zemana. *Týden*. 7. 8. 1995, s. 36.

GUERRA, Alfonso. The Old and the New Socialism. *Socialism of the Future*. 1992, vol. 1, no. 1, s. 12-20.

GUERRA, Alfonso. Socialism and Economics. *Socialism of the Future*. 1993, vol. 1, no. 2, s. 113-119.

HARVEY, David. *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

ISBN 978-0-19-928326-2.

HAUGAARD, Mark. Power and Hegemony. In: CLEGG, Stewart R. a HAUGAARD, Mark (eds.). *The SAGE Handbook of Power*. London: SAGE, 2009, s. 248. ISBN 978-1-4129-3400-8.

HEJNAL, Ondřej. Nacionalismus, multikulturalismus, sociální vyloučení a „sociálně nepřizpůsobiví“: Analýza dominantního politického diskurzu v České republice (2006-2011). *Antropowebzin*. 2012, roč. 8, č. 2, s. 47-66.

CHARI, Raj S. Spanish socialists, privatising the right way? *West European Politics*. 1998, vol. 21, no. 4, s. 163-179.

JIMÉNEZ-LUCENA, Isabel, MOLERO-MESA, Jorge a TABERNERO-HOLGADO, Carlos. Using Gramsci's Dialogical Approach: The Struggle for Meaning in Q&A Sections of the Spanish Press in the First Third of the Twentieth Century. In: *Cultural Hegemony in a Scientific World: Gramscian Concepts for the History of Science*. Leiden; Boston: Brill, 2021, s. 203-242. ISBN 978-90-04-44377-8.

JØRGENSEN, Marianne a PHILLIPS, Louise. *Discourse Analysis as Theory and Method*. SAGE, 2002. ISBN 0761971114.

KELLER, Jan. *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti: sociální struktura postindustriální společnosti*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011. Studie (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-044-5.

KLAUS, Václav. *O tvář zírka: (rok devadesátý)*. Pražská imaginace. Praha: Pražská imaginace, 1991. ISBN 80-7110-035-8.

KOMÁREK, Valtr. Shock Therapy and its Victims. *New York Times*. 5. 1. 1992, s. 13.

KRČÁL, Petr a MERTL, Jiří. *(Neo)liberální governmentality v České republice*. Brno: Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, 2013. ISBN 978-80-87713-07-5.

KREPS, David (ed.). *Gramsci and Foucault: A Reassessment*. Farnham: Ashgate, 2015. ISBN 978-1-4094-6087-9.

LACLAU, Ernesto. *On Populist Reason*. Verso, 2005. ISBN 1-85984-651-3.

LACLAU, Ernesto a MOUFFE, Chantal. *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014. Politeia (Karolinum). ISBN 978-80-246-

2685-7.

LAW, Andrew. Discourse. In: RICHARDSON, Douglas (ed.). *The International Encyclopedia of Geography*. John Wiley, 2017, s. 1-7. ISBN 978-0-470-65963-2.

MERTLÍK, Pavel. Promarníme svou šanci? *Hospodářské noviny*. 1990, č. 15.

MITROFANOV, Alexandr. Po rozvodu přijde sňatek z rozumu. Bývá odolnější. *Rudé právo*. 2. 6. 1992, roč. 2, č. 128, s. 1, 11.

MITROFANOV, Alexandr. Je slušné se poslanců alespoň zeptat, zda si přejí nasadit náhubky. *Rudé právo*. 2. 7. 1992, roč. 2, č. 154, s. 1, 13.

MLYNÁŘ, Zdeněk. Kdo potřebuje „druhou revoluci“? *Rudé právo*. 27. 11. 1991, roč. 1, č. 277, s. 13.

MORERA, Esteve. Gramsci's critical modernity. *Rethinking Marxism*. 2000, vol. 12, no. 1, s. 16-46.

MOUFFE, Chantal. *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979. ISBN 0-7100-0357-9.

Nechceme obětovat celou generaci. *Rudé právo*. 20. 11. 1991, roč. 1, č. 271, s. 3.

PEHE, Veronika a kol. *Věčná devadesátá. Proměny české společnosti po roce 1989*. Brno: CPress, 2023. ISBN 978-80-264-4965-2.

PHELAN, Sean. The discourses of neoliberal hegemony: The case of the Irish Republic. *Critical Discourse Studies*. 2007, vol. 4, no. 1, s. 29-48.

PHELAN, Sean. *Neoliberalism, Media and the Political*. Palgrave Macmillan, 2014. ISBN 978-1-137-30836-8.

POWELL, Charles. Spain: Transition by Transaction. In: BITAR, Sergio a LOWENTHAL, Abraham F. (ed.). *Democratic Transitions: Conversations with World Leaders*. Johns Hopkins University Press, 2015, s. 345-352. ISBN 978-14-2141-760-8.

PRUSHANKIN, Keith. Neoliberalism or Else: The Discursive Foundations of Neoliberal Populism in the Czech Republic. *Czech Journal of International Relations*. 2023, vol. 58, no. 2, s. 44-71.

RAMEŠ, Václav. *Trh bez přívlastků, nebo ekonomickou demokracii? Spory o podobu vlastnické transformace v porevolučním Československu: spory o podobu vlastnické*

transformace v porevolučním Československu. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2021. ISBN 978-80-7285-258-1.

RUTLAND, Peter. Thatcherism, Czech-style: Transition to Capitalism in the Czech Republic. *Telos*. 1992, vol. 1992, no. 94, s. 103-129.

SERFATY, Meir. Spain's Socialists: A New Center Party? *Current History*. 1984, vol. 83, no. 492, s. 164-168, 183-184.

SCHRIFT, Alan D. Foucault's Reconfiguration of the Subject: From Nietzsche to Butler, Laclau/Mouffe, and Beyond. *Philosophy Today*. 1997, vol. 41, no. 1, s. 153-159.

SHARE, Donald. Spain: Socialists as neoliberals. *Socialist Review*, 1988, vol. 18, no. 1, s. 38-67.

SLAČÁLEK, Ondřej a ŠITERA, Daniel. Czechia 30 years On: An Imperfect Oligarchy Without Emancipatory Alternative. In: *The Political Economy of Eastern Europe 30 years into the 'Transition'*. Cham: Palgrave Macmillan, 2021, s. 133-150. ISBN 978-3-030-78914-5.

SMART, Barry. The Politics of Truth and the Problem of Hegemony. In: HOY, David C. *Foucault: A Critical Reader*. Oxford: Basil Blackwell, 1986, s. 157-173. ISBN 0-631-14042-5.

SMÍŠEK, Zdeněk. Kdy integrace levice? *Rudé právo*. 28. 1. 1991, roč. 1, č. 23, s. 2.

SUM, Ngai-Ling. Rethinking the Gramsci–Foucault Interface: A Cultural Political Economy Interpretation Oriented to Discourses of Competitiveness. In: KREPS, David (ed.). *Gramsci and Foucault: A Reassessment*. Farnham: Ashgate, 2015, s. 31-56. ISBN 978-1-4094-6087-9.

ŠIŠKA, Miroslav. Co řekli o listopadu 1989. *Právo*. 11. 11. 1995, roč. 5, č. 264, s. 13.

TORFING, Jacob. The Linguistic Turn: Foucault, Laclau, Mouffe, and Žižek. In: JANOSKI, Thomas et al (eds.). *The Handbook of Political Sociology: States, Civil Societies, and Globalization*. Cambridge University Press, 2005, s. 153-171. ISBN 978-0-521-52620-3.

VAJNEROVÁ, Ivana. ČSSD by neusilovala o majoritu ve vládě. *Hospodářské noviny*. 23. 5. 1996, roč. 40, č. 100, s. 3.

VALAŠEK, Rostislav. Nejsem sám, kdo se hlásí k socialismu. *Rudé právo*. 21. 2. 1990, roč. 70, č. 44, s. 8.

WACQUANT, Loïc. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. London: Duke University Press, 2009. ISBN 978-0-8223-4404-9.

WACQUANT, Loïc. Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*. 2012, vol. 20, no. 1, s. 66-79.

WOOLCOCK, Joseph A. Politics, ideology and hegemony in Gramsci's theory. *Social and Economic Studies*. 1985, vol. 34, no. 3, s. 199-210.

Použité elektronické zdroje

AIZPEOLEA, Luis R. Solchaga: "El Estado no esta para pagar a los vago." Online. *El País*. 3. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/03/espana/749602815_850215.html. [cit. 2024-07-27].

Boyer consultará con los sindicatos antes de reprivatizar. Online. *El País*. 13. 1. 1984. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1984/01/13/economia/442796414_850215.html?event_log=go&event_log=regonetap. [cit. 2024-07-26].

CACHO, Jesus. 1985 será el año de la reactivacion del consumo y de la inversión privada, según Miguel Boyer. Online. *El País*. 15. 2. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/02/15/economia/477270006_850215.html?event_log=go. [cit. 2024-07-26].

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. *Trh práce a nezaměstnanost - 1993-2006*. Online. 2007. Dostupné z: <https://csu.gov.cz/rychle-informace/trh-prace-a-nezamestnanost-1993-2006-703bsnbs4f>. [cit. 2024-06.-25].

Entrevista con Felipe González. Online. *El País*. 3. 3. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/03/03/opinion/478652407_850215.html. [cit. 2024-07-23].

ESTEFANÍA, Joaquín. "Cada vez me siento más socialista y más heterodoxo." Online. *El País*. 14. 10. 1984. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1984/10/14/economia/466556418_850215.html. [cit. 2024-07-

25].

ESTERUELAS, Bosco. "El PSOE ha dejado de ser atractivo electoralmente hablando." Online. *El País*. 1989. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1989/08/01/economia/617925614_850215.html. [cit. 2024-07-26].

GONZÁLEZ IBAÑEZ, Juan. "No hay forma de hacer tortillas sin cascar huevos." Online. *El País*. 19. 9. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/09/19/espana/748389621_850215.html. [cit. 2024-07-27].

GONZÁLEZ IBAÑEZ, Juan a AIZPEOLEA, Luis R. Borrell reprocha a Solchaga su "delirio liberal." Online. *El País*. 4. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/04/espana/749689219_850215.html. [cit. 2024-07-27].

GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. El apoyo del pueblo es nuestra fuerza. Online. *El País*. 25. 2. 1979. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1979/02/25/espana/288745204_850215.html. [cit. 2024-07-27].

GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. La Conferencia de Madrid. Online. *El País*. 1980. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1980/09/10/internacional/337384806_850215.html. [cit. 2024-07-24].

GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. España merece la esperanza. Online. *El País*. 8. 10. 1982. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1982/10/08/espana/402879604_850215.html. [cit. 2024-07-23].

GONZÁLEZ MARQUÉZ, Felipe. González: "Podemos superar la crisis." Online. *El País*. 10. 3. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/03/10/espana/731718024_850215.html. [cit. 2024-07-27].

Guerra dice en Brasil que el neoliberalismo es "una mercancía vieja." Online. *El País*. 20. 11. 1991. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1991/11/20/espana/690591602_850215.html. [cit. 2024-07-23].

Guerra sostiene que el mercado por sí solo no atiende las demandas sociales. Online. *El País*. 3. 11. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/11/03/espana/752281201_850215.html. [cit. 2024-07-27].

ILLAN, Menchu. Guerra propone desviar parte del gasto militar a inversiones ecológicas y

sociales. Online. *El País*. 1992. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1992/06/12/espana/708300009_850215.html. [cit. 2024-07-27].

KLAUS, Václav. Poznámky k dnešní fázi politické přeměny. Online. *Klaus.cz*. 2. 3. 1995. Dostupné z: <https://www.klaus.cz/clanky/1628>. [cit. 2024-06-27].

KLAUS, Václav. Úvodní projev předsedy ODS na ideové konferenci strany. Online. *Klaus.cz*. 29. 5. 1999. Dostupné z: <https://www.klaus.cz/clanky/502>. [cit. 2024-06-23].

'La libertad está por encima del socialismo.' Online. *El País*. 20. 10. 1991. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1991/10/20/espana/687913215_850215.html. [cit. 2024-07-25].

MISSÉ, Andreu. "Convendría que el papel del Estado fuera menor." Online. *El País*. 19. 5. 1991. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1996/02/14/espana/824252424_850215.html. [cit. 2024-07-27].

Nicolás Redondo critica las posturas neoliberales ante la asamblea de la OIT. Online. *El País*. 22. 6. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/06/22/economia/488239218_850215.html. [cit. 2024-07-27].

NOCEDA, Miguel Ángel. "Ya no suscribo el proyecto del PSOE, voy a darme de baja." Online. *El País*. 14. 2. 1996. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1996/02/14/espana/824252424_850215.html. [cit. 2024-07-27].

PARRA, Carmen. Redondo dice que el PSOE "cava su propia tumba" con el decreto de desempleo y la Ley de Huelga. Online. 19. 5. 1992. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1992/05/19/economia/706226431_850215.html?event_log=regonetap. [cit. 2024-07-27].

PRIETO, Joaquín. "No sería honesto afirmar que la OTAN coarta la soberanía española y que incrementa el peligro nuclear." Online. *El País*. 27. 7. 1984. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1984/07/27/espana/459727203_850215.html. [cit. 2024-07-23].

RELEA, Francesc a MAURI, Luis. Felipe González afirma que el proyecto de la derecha conduciría a la desintegración de Europa. Online. *El País*. 7. 3. 1995. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1995/03/07/internacional/794530824_850215.html. [cit. 2024-07-23].

SERRANO, Rodolfo. Nicolás Redondo: "Las medidas que toma el Gobierno serán

necesarias, pero no son de izquierdas." Online. *El País*. 28. 7. 1985. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1985/07/28/economia/491349612_850215.html. [cit. 2024-07-26].

SOLCHAGA, Carlos. El debate en el seno del PSOE. Online. *El País*. 5. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/05/opinion/749775608_850215.html. [cit. 2024-07-25].

SOLCHAGA, Carlos. El mercado del suelo. Online. *El País*. 7. 10. 1993. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1993/10/07/espana/749948420_850215.html. [cit. 2024-07-27].

UGT culpa al liberalismo del elevado paro. Online. *El País*. 11. 5. 1988. Dostupné z: https://elpais.com/diario/1988/05/11/economia/579304805_850215.html. [cit. 2024-07-27].